

VILÁGOS ÉS ARAD A MAGYAR NÉPHAGYOMÁNYBAN

SÁNDOR ISTVÁN

A magyar szabadságharc végjelenetei az Alföld és a délkeleti hegyvidék határán bontakoznak ki. A maradék magyar haderő a reakciós hadseregek harapófogójában itt érkezik el a tragédia kifejletéhez. Világos és Arad — e két helység neve szorosán kapcsolódik össze a magyar néphagyományban szabadságharcunk bukásának eseményeivel: Világosnál tette le a fegyvert a maradék magyar haderő 1849 augusztus 13-án, s Aradon végeztette ki a bosszút lihegő Haynau október 6-án a magyar seregek tizenhárom főtisztjét.

Az események több mint száz esztendő távlatában is meglepően friss és izgató emlékként élnek népünk, főként az idősebb nemzedékek emlékezetében. Ami az értelmiség szemében immár történelmi mult, amelyre iskolás ismeretekként vagy a szépirodalom romantikus fellengzésével emlékezik vissza, azt parasztságunk nem ritkán életteljes, ma is időszerűnek ható színgazdag jelenként éli. Az a nagyarányú kutatószervezet, amellyel a 48-as Országos Bizottság a forradalom századik évfordulója alkalmával a negyvennyolcas élő néphagyományt számbavette, ilyen szempontból számos messzemenően tanulságos adatot tárt fel.¹ Nem ritka ma sem, hogy a Világosra, Aradra való emlékezés könnyekig megindítja az idősebb nemzedékek magyar parasztjait. Gyűjtőink feljegyzése szerint az adatszolgáltatók számos alkalommal sírva vagy mély

¹ A 48-as Országos Bizottság gyűjtésének eredeti kéziratanyagából egy jelentősebb töredék az Országos Néprajzi Múzeum Adattárában, az egész anyag másolata (tárgyi címszavak szerint csoportosítva) az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Néprajzi Intézetében található. A gyűjtés jelzetei a betűjelzéssel a lelőhely vármegyéjére, a római számmal a megfelelő községre, az arab számmal pedig a helyi gyűjtés lapszámára utalnak. A gyűjtés közösségi munkával országos arányban vette számba az élő néphagyományt. Tanulmányunk e gyűjteményen alapszik s első fogalmazásában a 48-as Országos Bizottság tervezett kiadványa részére készült. A gyűjteményes kiadvány a gyűjtőket a megállapított kulcs szerint idézte volna, amelynek feloldása a kötetben kapott volna helyet. Tanulmányunk e szempontok szerint készült el; mostani sajtó alá rendezése alkalmával azonban a kötetben tervezett rövidítések jegyzéke nem volt található. Így a gyűjtők nevének utólagos megállapítása nem mindig volt lehetséges. Az adatgyűjteménynek szembevető hiányossága ugyanis, hogy a másolt kartonok jelentős hányada nem tünteti fel a gyűjtő nevét; minthogy pedig az eredeti gyűjtőfüzeteknek csak egy töredéke hozzáférhető, kénytelenek vagyunk a gyűjtőkre való utalást több esetben az eredeti módon alkalmazni. Amennyiben a gyűjtők felismerik saját gyűjtésüket az ily módon idézett anyagban, értesítsék a szerzőt, hogy a hiány pótlására utólag módot kereshessünk. Egyébként a gyűjtő nevét az adat jelzete után közöljük.

megindulással beszélnek a bukás eseményeiről. »Mikor e nótát kezdte énekelni az öreg Kiss bácsi, könnyei peregtek le az arcán s szinte zokogva folytatta: ... hazám, hazám, ... szegény magyar hazám« (Ve. IX. 14. ifj. Süle S.), — olvassuk egyhelyütt. »Apám testvére is harcolt a szabadságharcban. Ő azt mondja, hogy ... nagy volt a túlerő (sir az elbeszélés alatt)«, — halljuk máskor. (Csa. IV. 18. Dávid—Hegedűs). »Este sírva mondta a gyerekeknek a szabadságról: hősiiesen harcoltak, de a túlerővel szemben letették a fegyvert« (Au. XI. 110. Kozma G.) hangzik ismét. A szakértő joggal állapítja meg az öreg kalocsai magyarnak az aradi vértanuk emlékét idéző daláról: »Az ének nem viseli magán a régiség jeleit... az érték inkább ennek a szegény öreg 'egészen vak' embernek teljesen átérzett előadásában rejlik« (Harmat Mária közlése). Egy gyűjtő a legszelesebb általánosítással ezt adja címül egyik világosi énekünknek: »Hazafias dal, amelyet őseink könnytelt szemekkel, fájón vérző szívvel daloltak, amikor Görgői Világosnál lerakatta dicső honvédeinkkel a fegyvert« (Országos Néprajzi Múzeum EA. 250. 2. b). Az adatok kétségkívül azt a közvetlen érdekeltséget tanúsítják, amelyet népünk a nagy önvédelmi küzdelemmel szemben napjainkig érez, azt a meleg közösséget, amelyet a nemzeti függetlenség egykor elbukott ügyével mind a mai napig vállal.

A Világosra és Aradra vonatkozó gazdag és sokszínű emléktanyag problémák hosszú sorával állítja szembe a kutatót. Az események legújabbkori történelmünknek mindössze száz évvel ezelőtt lezajlott fejezetét alkotják, nemcsak a tudományos történetkutatás módszereivel közelíthetők meg, hanem mintegy a szemünk előtt peregnek le újságok riportjai, szemtanuk beszámolóí, egy előttünk járó nemzedék közvetlen tapasztalatai nyomán. Óráról-órára végigkövethetjük a fegyverletétel világosi eseményeinek alakulását; pontos helyszínrajz vetíti elénk a katonai mozdulatokat; aprólékosan ismerjük az intézkedő történelmi személyek egyéniségét, viselkedését, szavait, sőt egy-egy jellemző mozdulatát; mindezen részletek pedig magától értetődően helyezkednek el az okok és következmények láncolatában. Ugyanez áll a fegyverletételt követő hosszúhadjárat legnagyobb szabású rémtettére, a szabadságharc tizenhárom főtisztjének aradi kivégzésére is: filmszerű részletességgel bontakozik ki előttünk a tizenhárom vértanúságának valamennyi figyelmet érdemlő mozzanata, az utolsó napok, órák, sőt percek részletes története. Ilyen módon biztos zsinórmérték áll rendelkezésünkre annak megközelítően pontos eldöntésére, mit őrzött meg a néphagyomány teljes hűségében az eseményekből, s mit hullatott el az elmúlt évszázad alatt; meddig járt a valóság ösvényén és mikor, hogyan, miért kanyarodott át a mondák világába. A kutató úgyszólván tettenérheti a néphagyományt hordozó emlékezet mechanizmusát a maga megtartó és elhullató, szétbontó és összevonó, színező és szürkítő műveleteiben. Olyan kutatási szempontok érvényesítésére nyílik itt lehetőségünk a körülmények szerencsés találkozása folytán, amelyek a magyar néprajztudomány területén hasonló kedvező viszonyok között csak ritkán vethetők fel.

E kedvező szempontok mellett természetesen számolnunk kell a tárgyból következő nehézségekkel is. Ilyen mindenképp előtt a paraszti történelmi hagyományra vonatkozó szakmai ismereteinknek viszonylagos hiányossága. Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy a műveltek történetiszemléletével szemben »a paraszti kultúrákban a történelmi tudatnak ez az élessége, igényessége nem lelhető fel, s különösen nem lelhető fel a tudatosságának ezen a fokán.«² Lényegében az európai társadalmak parasztságának folklórkincse alapján a paraszti történetismeretre vonatkozóan alig vonhatunk le messzebbmutató következtetéseket, mint amennyire a maga kutatási körében Sébillot nagy műve : »Le Folklore de France« 1907-ben eljutott : a népi emlékezés ritkán nyúlik vissza a multba messzebb mintegy három nemzedéknyi korszaknál s ami benne megragad, alig több, mint néhány szűk határok között mozgó helytörténeti érdekű esemény.³ Annál meglepőbb, hogy a negyvennyolcas országos gyűjtés a szabadságharc végső eseményeire vonatkozóan a helyi vonatkozásokon messze túlmutató jelentőségű anyagot tárt fel s a száz év előtti bukás fájalmát nem múló időszerűségében tudta érzékeltetni.

A gyűjtőmunka ugyanis — a szovjet példa nyomán — a szorosabb formájú folklórműfajok : a monda, anekdóta, ballada, népdal stb. anyaga mellett az egyszerűbb veretű, kevésbé zárt ötvözésű paraszti emlékezések, »memorátumok« közléseire is kiterjeszkedett s a világosi és aradi hagyományhoz kapcsolódó személyes élmények, családi vonatkozások beszámolóit is bőven kamatoztatta.⁴ Hasonló jellegű anyag átfogó szempontú értékelésére vállalkozva azonban töretlen úton járunk, a kutató útja a folklór viszonylag újabb területén vezet s munkájában kevésbé támaszkodhatik korábbi példák, eddig elért eredmények eligazításaira. Adataink nem ritkán az adatközlők apró, mintegy elejtett megjegyzéseiből állnak össze, amelyeknek sajátos logikáját, értelmét csak a rokonjellegű közlések állandó szemmeltartása, a gyűjtési anyag párhuzamos részleteinek egymásra-vonatkoztatása adhatja meg. A nagy összefüggések ilyen módon csak igen széles területre terjeszkedő megfigyelés alapján bontakozhatnak ki, következtetéseink kialakításában messzemenő óvatossággal kell eljárunk. Ez a magyarázata annak, hogy az anyag vizsgálata során a népi emlékezés bizonyos rostáló műveletéhez kellett igazodnunk: tudomásul kellett vennünk a gyűjtött anyag súlypontjait, amint azokat népünk kialakította s elsősorban az ismétlődő nyilatkozatok, azaz a paraszti emlékezésben

² *Ortutay Gyula* : A magyar népköltészet. Bp. 1943. (A művelődés könyvtára IX. k.) 249 l.

³ *Sébillot, Paul* : Le Folklore de France. Paris 1907. v. ö. főként a IV. k. »Le peuple et l'histoire« c. fejezetét. Hasonló felfogású *Ranke, Friedrich* : Volkssagenforschung. Breslau 1935. 75. l.

⁴ A probléma szovjet vitájáról *M. K. Азадовский* : Советская фолклористика за 20 лет. Советский фолклор Но. 6. 1939. 3—53. l. A problémával kapcsolatos műfaji problémákról *Jolles, André* : Einfache Formen. Halle a. S. 1930. 69—82. l. és főleg 200—216. l. *Sydow, C. W.* : Kategorien der Prosa-Volksdichtung. In: Volkskundliche Gaben John Meier zum siebzigsten Geburtstage dargebracht. Berlin—Leipzig 1934. 253—255 l. *Peuckert, Will—Erich* : Deutsches Volkstum in Märchen und Sage, Schwank und Rätsel. Berlin 1938. 99—131. l.

szorosabban megtapadt benyomások alapjára építjük megállapításainkat. Egyrészt a gyakoribb ismétlés ténye, másrészt az anyagon megfigyelhető paraszti alakító munka alapján a kutató nem egyszer úgy érzi, a szorosabb szerkezeti képletet képviselő folklór műfajok egy-egy példáját »in statu nascendi« — keletkezésének állapotában figyelheti meg.

További nehézségek forrása az a körülmény, hogy a paraszti hagyománynak éppen világosi-aradi mozzanatai nem nyújthatják a hagyomány háborítatlan, külső beavatkozástól mentes fejlődésének példáját. A kutatónak éppen ezen a területen számolnia kell a hagyomány külső »gondozásának« tényével. Haladó irányzatok közvetlen előzményeiket ismerik fel a negyvennyolcas törekvésekben; de a reakció sem riad vissza a múlt meghamisításától, hogy saját álláspontját negyvennyolcas örökségnek tüntesse fel s a közvélemény előtt ezzel is »igazolja«. Politikai életünk a feudálkapitalizmus hosszú korszakán át nyilvánvalóan messze elkanyarodik a márciusi forradalom és a szabadságharc eszményeitől. Társadalompolitikailag a reakciós törekvések egymásba kapcsolódó hosszú láncolata, az osztrák-magyar viszony szempontjából a kényszeregyezkedések, kompromisszumok sokféle válfaja jelzi a fejlődés általános irányvonalát. A végrehajtott polgári forradalom következményeivel azonban politikai életünkben nem lehet többé számot nem vetni, a negyvennyolcas eszmékkal való nyílt szakítást a népszerűtlenség kockázata nélkül egyetlen politikai mozgalom sem vállalhatja. A haladó politikai törekvések, az ipari munkásság mozgalma, az agrárszocializmus, az értelmiség egyes radikális reformkezdeményezései szempontjából negyvennyolc a kiindulás természetes alapjául kínálkozik. De túl azon az önként értetődő jelenségen, hogy a haladó mozgalmak a haladó hagyományok televényébe merítik gyökérzetüket, a forradalom és szabadságharc pozitív értékelésétől az uralkodó gazdasági-társadalmi-politikai rendszerek sem zárkózhattak el, minthogy azoknak reális következményei adva vannak. »A világtörténelem tanúsága szerint egy nemzet sem mondhat le azokról az eszmékről, melyekért nagy forradalma volt«, állapítja meg már Kemény Zsigmond. Mi sem tanulságosabb, mint hogy 1860 és 1867 között, az októberi diplomától a kiegyezésig az egyezkedést kereső birtokosnemességet maga a népi közhangulat kényszeríti vissza a 48-as politikai hagyományok útjára s hogy 1945 március 15-ét a Dunántúlnak még fel nem szabadult foltjain horogkeresztes zászlók alatt ünneplik.⁵

Így érthető, hogy a kiegyezést követő hosszú korszak népünk negyvennyolcas álláspontjával számolva »hivatalból« tekinti feladatának a »negyven-

⁵ Az abszolutizmus korának politikai fejlődéséről v. ö. az újabb irodalomból *Mód Aladár*: 400 év küzdelmei az önálló Magyarorszáért. 6. kiadás. Bp. 1951. ; *Karácsonyi Béla—Heckenast Gusztáv—Spira György—Lukács Lajos*: A magyar nép története. Bp. 1951. 280—304 l.; a régebbi irodalomból *Berzeviczy Albert*: Az abszolutizmus kora Magyarországon. I—IV. k. Bp. 1922—1936 ; *Magyar Történet* V. k. 7. kiadás. Bp. 1943. 383—466. l.

nyolcas« hagyomány gondozását. Politikai gondolkodásunknak egyetlen olyan változatát sem ismerjük, amely ne tett volna rá kísérletet, hogy saját ideológiájának a negyvennyolcas gondolatrendszerhez való viszonyításával magát a nagy idők örökösének, a hagyomány letéteményesének tüntesse fel. Hivatalos ünnepek és ünnepélyek, istentiszteletek és lakomák, szobrok, festmények, érmek, utcanevek és emléktáblák, egyesületek és pártok elnevezései, zenei kompozíciók és énekek, szónoklatok és drámák, népszerű ponyvairatok és igényes irodalmi alkotások meg nem szűnnek idézgetni a magyar történelem nagy fordulatának emlékeit.

Csak e politikai háttér eleven szemmeltartásával válik érthetővé a szabadságharc és önkényuralom népi hagyományának gazdagsága és változatosága, sajátos színe, a közvetlen élményből származó árnyalatok és pedáns ráhatások különös egyvelege. A két réteg: az élményből sarjadt emlékezet és a mesterségesen közvetített emlékezet az esetek túlnyomó részében természetesen nem él elkülönülten, hanem szervesen egybekapcsolódva hatja át egymást. A tisztán másodlagos, kívülről és utólag szerzett ösztönzések kiemelése a hagyomány sűrű szövetségéből az egybeötvöződés hasonló eseteiben olykor szinte megoldhatatlan feladat. Meddig hatolt el az önkéntelen paraszti hagyományozódás és hol kezdődik a külső ráhatások munkája népünk hagyományvilágán? — csak aprólékos, minden részletre kiterjeszkedő munkával tudjuk valószínűsíteni. A 48-as Országos Bizottság értékes felderítő munkája számos mozzanat tisztázásához hozzásegített azáltal, hogy a népi közlések rögzítésén túl azok forrásának felderítésére is kísérletet tett.⁶ Ez az eljárás azonban csak *hic et nunc*, a jelen adottságainak magyarázatához nyújtott segítséget; a hagyomány mai állapotát kialakító százéves fejlődés egyes törvényszerűségeire vonatkozóan csak a tudományos elemző munka további kitartó erőfeszítéseitől várhatunk eredményt.

Természetesen árnyaltabb, pontosabb és jelentőségteljesebb eredményekhez vezethetett volna a rendelkezésünkre álló hagyományanyag elemzése, ha közlőink életkorán, foglalkozásán kívül társadalmi viszonyaik pontosabb ismeretével is számolhattott volna a kutató. Maga az a körülmény, hogy sem a szabadságharc, sem a fegyverletétel nem egységesen érinti következményeiben paraszttársadalmunkat, hanem parasztságunk egyes társadalmi rétegei — gazdasági viszonyaiknak megfelelően — más-más érdekszálakkal kapcsolódnak az eseményekhez, eleve valószínűvé teszi a hagyomány egyes anyagrészeinek átszíneződését a hagyományozó csoport érdekeinek megfelelően. Elsősorban vonatkozik ez a Görgey-kérdésre, amely korszakokon át egyik legtöbbet vitatott problémaköre a magyar közvéleménynek s amellyel szemben parasztságunk különböző rétegeinek állásfoglalása (éppen társadalmi helyzetükhöz mérten) különösen tanulságosnak ígérkeznek.

⁶ *Dégh Linda*: Beszámoló az 1848-as néphagyománygyűjtés eddigi tapasztalatairól. *Ethn.* 1947. 230—235. l.

Hagyomány és történelem, zárt folklórműfajok és szabadabb hagyományképletek, paraszti emlékezés és külső emlékeztetők, hagyomány és társadalom — íme, a vonzó és izgalmas módszertani problémák leglényegesebbje, amelyekkel a kutató a világi és aradi emléktanyag vizsgálata során szembenéz. Vizsgálódásainkat természetesen tagolja a két egybekapcsolódó eseménysorozat, amelyhez vizsgált hagyományaink fűződnek. Egyrészt a világi hagyomány és a Görgey-kérdés, amint azt parasztságunk látja, másrészt népünk aradi emlékei s emlékezésének dominánsai, a Damjanich-nóta és a késett kegyelem mondája, a hagyomány disszociációjának folyamata és az egész idevágó népi emléktanyag politikai jelentőségének meghatározása, — ezek a néprajzi kutatás főfeladatai a jelzett problémakörben.

Gazdasági alapok

E szoros néprajzi problémakör áttekintését megelőzően azonban fel kell vetnünk azt az alapvető kérdést, honnan az elbukott szabadságharchoz kapcsolódó néphagyomány e szívóssága, a paraszti tömegek ragaszkodása a hősi küzdelem emlékéhez? A kérdés megoldásához a szabadságharc gazdaságtörténeti hátterének vizsgálata segíthet közelebb. Nem szorul bizonyításra, hogy hasonló sokrétű és szívósságú hagyomány csak parasztságunknak egész gazdasági-társadalmi életberendezését lényegében átalakító változások indítására jöhetett létre.

De bármilyen jelentőségteljes a forradalom műve, amely »a nemesi tulajdont polgári tulajdonná változtatta« s a paraszti tömegek előtt megnyitotta »az alkotmány sáncait«, azaz a polgári társadalom kapuját,⁷ — újabb történetíróink különös élességgel hangsúlyozzák a negyvennyolcas törvényhozás hiányosságait is. Valóban kétségtelen, hogy a forradalmi törvények biztosította előnyökből a parasztság népes tömegei hullottak ki s tisztázatlan maradt a jobbágyházak és telkek kivételével a jobbágyi telekszervezet további elemeinek : a kaszáló és rétföld, a közös erdő és legelő s egyéb kisebb haszonvételek joga.⁸ Tagadhatatlan az is, hogy e hiányosságok következményei a korszak társadalmi és pártmozgalmaiban kézzelfoghatóan jelentkeznek. Így merült fel a probléma : hogy lehetett az adott viszonyok között a parasztság állásfoglalása a szabadságharccal szemben mégis pozitív? Mi az oka, hogy népünk sérelmei ellenére is vállalta és végigküzdötte a harcot, sőt a nagy küzdelem emlékezetét — túl egy zivataros századév ismétlődő megpróbáltatásain — élő kegyelettel tartja számon ma is?

Történetírásunk hajlik rá, hogy e tényeket tisztán a parasztság józan politikai belátásának és nagylelkű áldozatvállalásának következményeiként könyvelje

⁷ *Ember Győző*: Magyar parasztmozgalmak 1848-ban. In: Forradalom és szabadságharc. Bp. 1949; ugyanő: Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez. Bp. 1951.

⁸ A korábbi irodalomból v. ö. *Acsády Ignác*: Jobbágytság. In: Közgazdasági Lexikon. Bp. 1900. II. k. 23 2. l. és ugyanő: A magyar jobbágytság története. 2. kiadás Bp. 1948. 421. l.

el. Eszerint népünk »ha nem is feledte sérelmeit és nem is mondott le igényeiről, annyiban hallgatott Kossuth szavára, hogy a nemzeti lét vagy nemlét kérdését nem rendelte alá gazdasági és társadalmi problémáknak«⁹ és »önérdekénél többre becsülte a közérdeket.« E felfogással szemben úgy véljük, parasztságunk az önvédelmi harcban nem sérelmei és önérdekei ellenére veszi ki bőségesen részét, hanem éppen sérelmeinek orvoslása, érdekeinek érvényesítése végett. A kizsákmányolás kettős igáját húzó nép számára a harc jelenti a paraszti haladás egyetlen járható útját, amelyet a tények logikájából következő szükség-szerűséggel vállalt és becsülettel végig is járt.

Mindenekelőtt nem szabad elfelejtenünk, hogy a forradalom hónapjaiban a parasztság hazai fejlődése lényegesen az osztrák fejlődés előtt jár. Az 1848 április 11-én aláírt magyarországi törvény feladata a bevezető fejtegetések szerint »az összes magyar népnek a jogban és érdekekben egyesítése« s a törvény így a hiányosságaiából adódó sérelmek ellenére jobbágyságunkat elvileg a teljes polgári szabadság állapotába juttatja. Ezzel szemben a német és szláv nemzeti-ségű koronatartományok részére ugyanazon napon kelt császári pátens pusztán megválthatóknak minősíti a robotot s a többi úrbéri szolgáltatást, ezt is csak 1849 január 1-től kezdődő hatállyal, sőt akkor is csak »mértányos áron«.¹⁰ Amikorra pedig szeptember 7-én a forradalmi körülmények közt összeült bécsi alkotmányozó országgyűlés a Habsburgok németajkú államaiban a jobbágy-ságot eltörli, Jellasich serege már felsorakozik a magyar föld elleni támadásra. A magyar kérdés megérlelődése tehát ekkorára a német-lakta osztrák területek jobbágyságát polgári jogaiba segíti; Galiciában és Bukovinában azonban csak még későbbi intézkedések által történik meg a döntés a jobbágyrendszer felszámolására. Ausztria példája eszerint a magyar parasztság számára nem lehet különösen reménykeltő, az ország ellen felvonuló erőkben aligha ismerheti fel harcos segítőtársait, sérelmeinek orvosát, sőt természetes helyét velük szemben a kivívott szabadság zászlaja alatt kell keresnie.

Hogy a szabadságharc szervesen illeszkedik a forradalmi események sorozatába s lényegében a forradalom művének betetőzése volt, még szemlé-letesebben mutatják a magyar-osztrák közjogi viszony átalakulásának gazda-sági következményei. A negyvennyolcas törvények nemcsak a rendi keretek eltörlésével, hanem a magyar—osztrák közjogi kapcsolatok lazításával is hozzá-járultak a parasztságunkra nehezedő terhek enyhítéséhez. Parasztságunk ugyanis korántsem pusztán csak az adó terhe alatt görnyed: ő sinyli a magyar ipart és kereskedelmet visszafejlesztő vámpolitikát, amely polgári fejlődésének útját elzárja; ő ad vért a kegyetlen katonafogási módszerek áldozataként Ausztria háborúihoz; főként pedig ő viseli a magyar földön állomásozó idegen katonaság természetbeni szolgáltatásainak, a deperditáknak, széna-, fa-, és

⁹ *Ember* : Magyar paraszttorzalmak 76. l.

¹⁰ *Bernát Gyula* : Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon. Bp. 1935. 13. l.

kenyérporcióknak, előfogatoknak, kaszárnya és istállóépítéseknek terhét.¹¹ E terheket Zinzendorf Mária Terézia korában 5 millió forintra teszi s ugyanekkor évi egyenes adónk 11,500.000 forintra rúg. Az ország gyarmati állapotával szemben a független magyar minisztérium és a népképviselői országgyűlés létesítése, a minisztérium hatása alá helyezett nemzetőrség szervezése és az az elv, hogy a király csak uralkodjék, de ne kormányozzon, — a gyakorlatban az ország gyarmati elnyomásának felszámolását, a nép gazdasági önállóságát jelenti.¹² Közérdek és magánérdek nem ellentéteikben, hanem szoros összefüggésükben merülnek fel tehát a korszak magyar parasztsága előtt: van mit várniok a függetlenségi harctól, van mit féltetniök Ausztria győzelmétől.

Tegyük hozzá a fentiekhez, hogy amitől a viharos idők magyarja tartott, az tudvalegőleg bekövetkezett. Kétségtelen, hogy Bach széles hivatali szervezetével látott neki az úrbériség függő ügyeinek megoldásához.¹³ Csakhogy amit így a vámon nyert parasztságunk, el kellett veszítenie a révén: az osztrák adórendszer az adóterheket túlnyomórésztben az agrártársadalomra zúdítja, mégpedig minden képeletet felülmúló terjedelemben. A bécsi pénzügyminisztérium 1849. évi kimutatásai szerint Magyarországon (Horvátországot, a Temesi-Bánságot és a Szerb Vajdaságot is beleszámítva) az évi egyenes adó (hadiadó), valamint a közvetett adók együttes összege 1848 előtt 9,598.898 forint volt; ezzel szemben 1857-ben az ország adóterhe 65,616.790 forint. Az ország adóterhe tehát az önkényuralom első tíz éve alatt meghétszereződött s ha számolunk is az általános adókötelezettség tényével, a megnövekedett terhek igen jelentős mértékben mégiscsak az ország 70—75%-át alkotó parasztságra nehezdedtek.¹⁴ A balsors tehát, amelynek árnyéka 1848 nyarán a felszabadult jobbágyrétegre esett, s amelytől évszázados tapasztalatai alapján méltán tarthatott, beteljesedett. Éppen beteljesülésének ténye és arányai bizonyítják, hogy 1848-ban a magyar parasztság a maga jól felfogott érdekeinek helyes mérlegelése alapján fogott fegyvert.

A kettős kizsákmányolás állapotának felszámolása szempontjából tehát mind a forradalom, mind a szabadságharc egyaránt messzemenően jelentőség-teljes események a magyar parasztságra nézve. Amaz rendi, ez gyarmati terheinek és kötöttségeinek felszámolása szempontjából kecsegteti reményeivel, és bár a fejlődés egykorú fokán a két egybekapcsolódó küzdelem közül csupán az egyik hoz számottevő eredményt, népünk jelentőségéhez mérten mindkét harcba legközvetlenebb létproblémaival kapcsolódott. Így és csakis így magyarázható, hogy a szabadságharc népi hagyománykincse a maga színpompájában

¹¹ *Eckhardt Ferenc*: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp. 1922. 266. l.

¹² V. ö. *Corpus Juris* 1848. III., V., XXII. és III. t. c.

¹³ *Bernát* id. mű 278. l. és *Sebess Dénes*: Adatok a magyar agrárpolitikához a jobbágyság felszabadítása után. Bp. 1908.

¹⁴ *Tafeln zur Statistik des Steuerwesens im Österreichischen Kaiserstaat*. Hgg. vom K. K. Finanzministerium. Wien 1859. v. ö. *Bernát* id. mű 226—227 l. A paraszti ellenállás tanulságos adattára *S. Sándor Pál*: *Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában*. Bp. 1951.

kialakulhatott s jelentős hányadában ma is mélyen foglalkoztatja népünk érzéseit és fantáziáját.

Hogy a hagyomány egyes helyi vonatkozású mozzanatai mellett különösen virágzónak és életerősnek éppen a bukás eseményeinek emlékei mutatkoznak, aligha lepheti meg a folklór-kutatót. Főlöszlegesen volna itt a nagy népi elzuhanások, országos jelentőségű történelmi katasztrófák, vesztett háborúk, eltiport szabadságmozgalmak folklór-tükröződéseinek világtörténelmi példáit idéznünk. A világosi események nyilván nemcsak a magyarság egyetemének egész életét évtizedekre felzaklató következmények forrásai, nemcsak társadalmi-gazdasági viszonyaink balszillagzatú átalakulásának elindítói, hanem egyben történelmünk elgondolkodtató, az események miért-jét idéző, eszmélkedésre, reflexiókra indító megrázkódtatásai is. Ezek az események számvetésre készítenek ma is : a figyelmet a tragédia szereplőinek jellemére, erkölcsi egyéniségére terelik, a hibák és helyes taktikai lépések, a bűn és erény, az okok és következmények felderítésére és értékelésére serkentenek. A paraszti hagyományvilág régibb állományához a meg-megújuló vagy éppen meg nem szűnő paraszti visszaemlékezések, a fel-fellángoló politikai viták, a paraszti történetértelmezés jellemző próbálkozásai fűzik hozzá a százestendős használat során a forradalom, a szabadságharc s főként a bukás : Világos és Arad eseményeinek emlékét, amelyeknek időszerűsége száz év használatában sem vész el, ha színeiben meg s fakul, részleteiben el is kopik.

Világos

Idézzük fel a világosi események emlékét a szabadságharc első nagyarányú monográfusának, Horváth Mihálynak előadása szerint, aki már 1865-ben megkísérelte a politikai és hadászati mozzanatok mellett a honvédség tömegeinek, a fegyverletétel szenvedő hőseinek élményeit számbavenni.¹⁵

»Görgey rövid párbeszéd után Rüdigerrel a hadtestparancsnokokat némi rendeletekkel visszaküldé, s a fegyverek lerakása négy óra tájban az egész seregnél megkezdődött. Csak katona érezheti voltaképen a fájdalmat, mely a katona szívét elárasztja, midőn fegyvereitől, dicsősége ezen eszközeitől, ily módon kell megválnia. Sokan a kétségbeesés dühében, fegyvereiket eltörték ; mások forró könnyek közt csókkal illették a hideg vasat ; míg mások szitkozódva kiabálák, hogy vezettessenek ellenségre, de ily gyalázattól kimélik meg őket. Voltak elég számosan, kik önmagokat végezték ki. Tisztek s közbírák zokogva borulának egymásra s vönnek egymástól bucsút. Más csapatoknál a közlegénység átkozódva tört ki a tisztek ellen, őket önzésről, árulásról vádolván. Legsiralmasabb volt a huszárok tekintete, kiknek lovaiktól kellett megválniok. A ki máskor egy tagját vonaglász nélkül metszeté le, most gyermek módjára

¹⁵ Horváth Mihály : Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. Genf 1865. III. k. 499. l.

siránkozék, mídőn lovától elszakadt. Sokan kedves lovukat inkább agyba lőtték vagy leszurták, mintsem hogy más kézre kerüljenek.

A szomorú mütétel estenden valahára véget ért. A lőfegyverek zászlóaljakként gulába voltak rakva, melyek közepén a zászló lobogott; a kardok rendetlen halmokba hányva heverének. A fegyvertelen sereg egy orosz lovas dandártól még az nap Zeréndre, onnan utóbb a táborban maradt polgári rendűekkel együtt Sarkadra kísértetett.«

Mindaz, amit a negyvennyolcas gyűjtés a világosi eseményekből előad, jelentős részében minden bizonnyal a nagy megrázkódtatás közvetlen átéléséből sarjadt. Azoknak a számát, akik fegyverüket Világosnál s nem az ország egyéb tájain rakják le, a szemtanú becslése és a történetíró számítása egyaránt mintegy 30 000 főnyi tömegre teszi. Az országos gyűjtés során feljegyzett népi megnyilatkozások is ismételten hangoztatják, hogy közvetlenül a tragikus esemény résztvevőitől nyert értesülésüket adják tovább. »A dédnagyapám is elvitték Világosra, és ott lerakták a fegyvert« (Ha. I. 197. Hüse L.); »nagyapám Világoshoz leszorult« (Bé. XV. 14. Havas G.); »anyámnak a nagyapja, Gál András, részt vett a szabadságharcban és ott volt Világosnál is, a fegyverletételnél; ő mesélte, hogy aznap nagyon meleg volt« (Cso. VIII. 45. Pardy I.); »amikor Radnára mentünk Juhász Gyuri bácsival bucsura, mondta az öreg: az ebadta! látod a világosi hegyet? Ott raktuk le a fegyvert, fiam! Éhezünk kegyetlenül, mert nem adtak enni« (Bé. VI. 36. Bertalan E.); »mikort oszt nagyapa Világosnál letette a fegyvert, eljött haza; nem volt senkije, elment cselédnek, aztán vette el a nagyanyámat három gyerekekkel, mert nagyon szép asszony volt« (He. XIII. 16. Juhár A.). Adatainkat jócskán szaporíthatnók; ám ennyi is világot vet a tényre, mint vezetnek a népi emlékezés egyes fonalai a közvetlen szemtanúkhöz. Az országos megrázkódtatás a magyar parasztság mindennapi élete szempontjából sem lehetett közömbös. Világos következményei behatolnak a családi életbe, a fegyverletétel egyike a magyar történelem nagy mérföldköveinek, hatása a paraszti családtörténetekben is kézzelfoghatóan érzékelhető.

Annál sajtáságosabb, hogy a fegyverletételről hírtadó emlékezések a történelemben feljegyzetlen, de az előadás hitelét nagyban emelő aprólékos részletek helyett inkább csak néhány tipikus, közhelyszerűen ismétlődő mozzanat elmondására szorítkoznak. A világosi hagyományban összegeződő alapmotívumok meghatározása éppen a sűrű ismétlődés, szabályszerű fölbukkanás folytán az országos gyűjtés roppant tömkelegében is a kutatás egyszerű feladatai közé tartozik. Futó szemlénk is sejtetheti, hogy a közvetlen emlékezés színesebb és változatosabb anyagát bizonyos másodlagos emlékeztetők: képek, irodalom, iskola közrejátszása stilizálta át és egyszerűsítette.

1. Népünk emlékezete mindenekelőtt arra a gátat nem ismerő elkeseredésre utal vissza, amely a fegyverletétel eseménysorozatát kíséri. Meglett férfiak, harcedzett katonák szeméből is hull a könny, mialatt a világosi dráma

jelenetei lejátszódnak. »Az öreg Szücs József azt beszélte, hogy mikor Világosnál le kellett tenni a fegyvert, a katonák, meglett férfiak sirtak« (Szat. XV. 1, Luby M.), olvassuk egyhelyütt. »Azt mondta az öreg: Sirtunk Balázs, mint a gyerek, mikor vége lett és győztek azok a kutyák« (Ze. XXVII. 92. Juhár L.), hangzik máshol. »Sirtak mérgükben« (Bé. XV. 15. ifj. Ligeti L.), »a katonák sirtak« (Ve. XIII. 59. Lőrincze L.-né), mesélik egyebütt. »Minden huszár a lova nyakába borult és sirt keservesen« (Bo. XXIV. 29. Fejes Zs. és L.), emlékeznek ismét máshol.

2. A hagyomány szerint az elkeseredésnek ebben a hangulatában fordul a sereg saját fegyverei ellen: inkább maga pusztítja el kardját, puskáját, sem hogy az ellenségnek kiszolgáltassa vagy a fegyverletétel gyalázatát vállalja. »A közlegények lábok alatt törték a fegyvert a német előtt« (Bo. XXIII. 16. Igaz M.), »a honvédek a kardokat és mardályokat összetörték« (Gy. II. 70. Kázmér M.), »volt olyan magyar katona, aki... a kardot... eltörte a térdén« (Ze. XXXII. 203. Igaz M.), »összetörték a kardjukat meg a kocsikat« (Bé. I. 120. Bertalan E.) — ismétlődnek a nyilatkozatok az országos gyűjtés anyagában.

3. Hasonlóan általános motívum a népi beszámolókból a huszárlovak elpusztítása is. A lovához ősi hagyományokból táplálkozó érzésekkel ragaszkodó magyar huszárnak egyik legfájdalmasabb feladata ez, viszont csak ezzel vonhatja el lovát az ellenség kezétől, csökkentheti a kapituláció szégyenét. Hány ember is volt, aki »a lovát lütte agyon!« (Bé. VIII. 17. Bereczki I.) — népünk újra meg újra elemlegeti. »Volt olyan, hogy lelőtte a lovát« (Szat. XVII. 99. Luby M.), »sok még a lovát is agyonlőtte« (Za. XX. 29. Luzsicza L.), »sok gyerek ott agyonlőtte a lovát« (Ve. I. 42. Lőrincze L.-né), »sok magyar leszurta a lovát... hogy ne lovagoljon a német« (Ze. XXII. 11. Dégh L.) — így sorakoznak fel a negyvennyolcas gyűjtés adatai.

4. Népünk úgy tudja, hogy a drámai fejlemények tetőfokán azután az elkeseredés az események szenvedő hősei felé fordul, akik nem viselhetik el a megadás szégyenét. Fegyverek dörrennek, szuronyok villannak, a szabad ország romjai alá temetkeznek a kétségbeesett öngyilkos honvédek. »Hány ember beledült a kardjába!« (Bé. VIII. 17. Bereczki I.), halljuk a felkiáltást a nyilatkozó parasztemberek ajkán. »A tisztek legnagyobb része a kardjába dőlt« (Bo. XXXIII. 36. Szolnoky L.), »sokan inkább beledőltek a kardjukba, semmint letették volna a fegyvert« (Pe. XLIV. 40. Cseh I.), »sok magyar fiú volt olyan, hogy önmagátul a szuronyába ereszkedett elszántságbul« (Szat. XV. 36. Luby M.), »Volt olyan magyar katona, aki magába szurta a kardot« (Ze. XXXII. 203).

5. Ami még ezután következhetik, az már csak a megbélyegző vég: a szó szerinti értelemben vett fegyverletétel lehet, állapítják meg népünk nyilatkozatai. Az együttmaradt sereg megválnak kardjától, puskájától, kiszolgáltatja magát ellenségének. A gúla rakott, elhagyott fegyverek képe mélyen bevésődött népünk emlékezetébe. »Világosnál a fegyvert gúla kellett rakni« (Bé. XV. 14. Havas G.), Görgey volt, aki »gúla rakatta a fegyvert« (Szat. XV. 17.

Luby M.), »Világosnál a fegyvereket piramisba rakatta« (Ze. Igaz M.), »puska, szurony, hátizsákkal felszerelve vonultak fel a csapatok és rakták le csomóba a fegyvert, felszerelést« (Szat. XVII. 88. Luby M.). A szabadságharc véget ért, a fegyvertelenné lett nép sorsa beteljesedett — erről beszélnek jelképesen az elhagyott puskák, szuronyok, kardok.

6. Vegyük még hozzá a fentiekhez, hogy a tragikus fordulatot, verőfényes időnk elsötétülését éppen az országnak az a pontja hozta ránk, amelynek neve : »Világos«. A helységnév és a rémuralom hangulati ellentétének kiélezése ebből a véletlenből önként adódik. »Nagyapám sokszor mondta : Világosnál lett nekünk sötét és a kutya Görgy fujta el a lámpást« (Ko. I. 10. Aukner T.), olvassuk a gyűjtés anyagában a különösen szemléletes nyilatkozatot. Az ellentétet népdalaink is emlegetik : »Hej Világos, vén sötét Világos, Te miattad a haza oly gyászos,« éneklik Vésztőn (Bé. XVIII. 8. Diószegi V.); »Légy örökké sötét rossz Világos vára« — jegyezte fel már Kálmány Lajos.¹⁶ A név merő önellentmondás, de egyben szimbólum is : bukásunk kifejezése, jelképe.

Megállapítható, hogy az itt körvonalazódó hagyomány összegezését nyújtja lényegében a világosi csapás közvetlen hatása alatt keletkezett népszerű dal is — »Honnan jössz te oly leverten jó pajtás?« — lényegesebb strófáiban :

Sírok pajtás, sírni fogok örökre,
Mig élni hágy a jó Isten kegyelme ;
Világosról hozom e nagy bánatot,
Mert hazámnak ott egy mély sir ásatott.

Világos te! nem érdemled nevedet,
Sötét homály örökíti híredet,
Itt temette dicsőségét Görgy,
Isten tudja, mik valának tervei?!

Sírva borult huszár lova nyakára,
Megölelte, csókolta utoljára ;
Földhözvágta lángöblű karabinját,
Bosszujában ketté törte a kardját.

Világosvár, de szomorú a neved !
Honfivértől nincsen ázva a földed,
Mégis ott verték a békót lábunkra,
Ott raktuk le fegyverünket halomra.¹⁷

¹⁶ Kálmány Lajos : Koszorúk az Alföld vadvirágaiból. Arad 1877. I. k. 134. l.

¹⁷ Az idézett változatot közli az Aradi vértanúk albuma. Szerk. Varga Ottó. 3. kiadás. Bp. 1892. 115. l.

Megfigyelésünk szerint a hagyományban ma már a körvonalazott néhány elem variációin túl aprólékosabb kifejesztésű, reálisabb részletgazdagságú híradásokra úgyszólván kivételesen sem találunk. Az elaggott második s a férfikor teljén túl járó harmadik nemzedék használatában a hagyomány mindinkább a leglényegesebb mozzanatokra, a régiek előadásainak igazi »szenzációira« korlátozódik. De mindezekén túl a személyesen átélt eseménysorozatot, amelynek előadását parasztságunk ajkán a közvetlen tapasztaláson alapuló életszerűség színezi, a fegyverletételről szóló részleteiben bizonyos érzelmesség, fellengzés s egyben bizonyos kipontozottság jellemzi. Ez a körülmény a parasztság költői alakító törekvései mellett bizonyos külső emlékeztetőknél egyszerűsítő és kiegyenlítő hatását sejteti s e másodlagos benyomások meghatározására törekedve nem is kell sötétben tapogatóznunk.

Emlékeztetők

Az emlékeztetők sorában mindenekelőtt bizonyos üzletszerűen sokszorosított képek, színes vagy egyszerű kőrajzok hatásával kell számolnunk, amelyek a szabadság érzését dédelgető népnél lelkes piacra találtak. Kelendőségüket már az önkényuralom tiltó rendelkezései is igazolják. Az osztrák belügyminiszter már 1851 nyarán utasítja a rendészeti hatóságokat, hogy az »olyan jelképes ábrázolásokat sem szabad kirakatokban, üzletekben megtűnni, amelyek — mint a faluba hazatérő magyarok, honvédek, mindenféle megragadó helyzetekben — mélabús hangulatukkal túlfeszített, vagy éppen bűnös érzelmek fölkelésére alkalmasak.« A Pesti Napló 1851 október 30-án hírül adja, hogy »a veszedelmes hangulatot keltő képeket nemcsak a kirakatokból, hanem még a szobák faláról is leszedték.« 1853 végén pedig a házalási törvény mondja ki, hogy könyvekkel, nyomtatványokkal, képekkel, szobrokkal való házalásra engedély nem adható. Hogy az osztrák hatóságoknak jó okuk van e tiltó rendelkezések kibocsátására, arra nézve jellemző Ágai közlése, aki jelen volt Batthyány Lajos kivégzésén. E szerint már a kivégzés előkészületei alatt, a vesztőhely tövében árúsítják Batthyány arcképét: „Ugyan akkor forgolódott a jelenvoltak között egy ismeretes terézvárosi alak, a tarkóig kopasz piczi kis tanítócska, a német Prosnitz, aki teljesen siketre válva, kénytelen volt lemondani állásáról s apró dísz tárgyakkal folytatott elég sanyarú kereskedést. Épp Batthyány Lajos acélmetszetű arcképét kinálgatta körül akkor is, midőn egy titkos rendőr nyakon fogta.”¹⁸

Mennyi érdeklődéssel fogadja a népi kegyelet a csatavesztésnek és következményeinek e tilalmazott ábrázolásait, a dunapataji gyűjtés egy nyilatkozata sejteti: »Az aradi vértanúkról valami sajtóvállalat közölte a fényképüket, meg Kossuthét. De abból alig vót Patajon, aki nem röndött, még máma is föl lehet

¹⁸ V. ö. Berzeviczy id. mű I. k. 243—244. és 334. l. Porzó (Ágai Adolf): Utazás Pestről—Budapestre. Második kiadás. Bp. 1909. 17—18. l.

1. Bachmann—Hohmann: Görgey Világosnál leteszi a fegyvert. (Könyomat. Wien, 1849)

2. Bachmann—Hohmann könyomatának változata

azt lelni sok helyön» (Pe. XVI. 14. Solymos E.). Jellemző, hogy a világosi fegyverletétel első ábrázolása már egy 1850-ben megjelent pesti könyvecske kiemelhető, mozgó mellékleteként utat talál a tömeghez. Szilágyi Sándor szóbanforgó »Görgei és fegyverletételek« c. füzeté a világosi események előadását a rajzra való utalással mellőzi: »az ide mellékelt kép hívebben ecseteli a jelenetet, mint azt gyöngye tollunk tudná« (41. l.). Az ábrázolás népszerűségét mutatja, hogy a Vasárnapi Újság húsz évvel a gyászos események után is időszerűnek látja a névtelenül kiadott »egykorú rajz« újraközlését. Szilágyi tanulsága szerint az önkényuralom éberségének kijátszásáról van itt szó: a kép beszél, amikor az ajak hallgatásra van kárhóztatva. Hogy e képanyag hatása a tömegekre nem marad meddő, arról éppen az elnyomó rendszer idézett tiltó intézkedései tesznek tanuságot.

E képek hatását népünk világosi benyomásainak fejlődésére nem szabad lebecsülnünk. A nagyrészt még írástudatlan paraszti tömegek számára ezek az ábrázolások érzékeltetik, amiről a résztvevő szemtanúk beszélnek: — a világosi esemény teljes szívbemarkoló tragédiáját. Az egyszerű ember optikai igényeit a modern technikai eredményeket, a meggyorsult közlekedést s főként a filmet megelőző korszakban hasonló ábrázolások elégítik ki. A könyvatos ábrázolások nemzetközi piaca, amelyre számos esetben felírataik többnyelvűségéből is következtethetünk, ebből a tényből magyarázható; s innen a folklór-szövegek és képek olyanféle összefonódásai is, amilyenekre régebben a képmutatók, majd a ponyvanyomtatványok, sőt legújabbban az üzemi folklór egyes csaszutka és faliújság-termékei szolgáltatnak példát. A kép és szöveg ilyenféle egymásrahatásának vizsgálata ez idő szerint még csak szórványosan jelentkezik a szakirodalomban, jóllehet tanulságai az ábrázoló népművészet és a folklór részére egyaránt értékes eredményeket ígérnek.¹⁹

A világosi fegyverletételt ábrázoló képek sorában a bécsi kiadású népszerű kőrajzok egyik csoportjának összecsengése a magyar hagyománnyal különösen szembeötlő. A tárgy jelentkezése az osztrák lithographiában politikailag kétségkívül minden változatban kényelmetlen, a hatalom birtokosait szükségszerűen emlékezteti rá, hogy a fegyverletétel nem az osztrák harci dicsőség eredménye, hanem a cári csapatoké. Mégis az idevágó ábrázolások nyomán tisztán különül el két művészi, s ennek megfelelően két politikai-társadalmi megoldás, amelyek közül az egyikben a dinasztikus-reakciós, a másikban a forradalmi-demokratikus művészi szemlélet tükröződik. A könyvatomok egyik csoportja ugyanis a fegyverletétel hivatalos aktusát ábrázolja. A kompozíció központjába ilyen esetekben Rüdiger és Görgey kerül, kíséretüknek különös szerepe nincs, csupán az esemény rendkívüli jelentőségét domborítja ki. Így az egész művészi

¹⁹ V. ö. Spamer A.: Kredit ist tot. Zur Geschichte eines volkstümlichen Scherzbildes. In: Volskundliche Gaben John Meier zum siebzigsten Geburtstage dargebracht c. id. mű 223—243. l.; Zaunert, Paul: Sage und Legende. In: Handbuch der deutschen Volkskunde. Potsdam é. n. II. k. 345—346. l. etc. A világosi fegyverletétel, valamint a vértanúk ábrázolásainak összeállításában értékes segítséget kaptam Wilhelm Gizellától.

felfogás a »rebellisek« meghódításának tényét hirdeti, önkéntelen vagy tudatosan a diadalmas reakció felmagasztalására vállalkozik. Ez a szemlélet már 1849-ben jelentkezik a Bachmann—Hohmann-féle ábrázolásokon. A második megoldásmódot választó könyvokon ezzel szemben a megalázott honvédtömegekkel való meleg együttérzés mutatkozik. E kiadványokon maga a fegyverletétel aktusa jellemző módon teljesen a háttérbe szorul, az előtérben síró, kardjukat, puskájukat kettétörő vitézek, pisztolyukat lovukra sütő huszárok jelennek meg, amíg közben az elő- és háttér jeleneteit a gúlábarakott, halomba hányt fegyverek fűzik össze. Ez a megoldás: a témának a nép oldaláról való felfogása és megkomponálása a történelmi jelentőségű hivatalos aktus elhanyagolásával, szinte szokványosan ismétlődik a különböző szerzők alkotásain: Katzler, Gerhart művein, s más névtelenül kiadott kőrajzokon. E népszerű ábrázolások szemelláthatóan ugyanazokat a mozzanatokat emelik ki az események világosi szövedékéből, amelyeket a néphagyomány is előtérbe állít, alakító hatásuk a hagyomány történetében nyilvánvaló.

Az idevágó könyvok közül az alábbiak sorában a dinasztikus osztrák szemléletet az 1—4. számú, a magyar néphagyománnyal párhuzamos forradalmi-demokratikus felfogást az 5—11. szám alatt ismertetett alkotások képviselik.

1. Bachmann—Hohmann: *Die Waffenstreckung Görgey's bei Világos.* Gez. u. lith. v. —. 1849. Verlags—Eigenth. von W. A. Paterno's We & Sohn in Wien. Österreichische Geschichtsblätter. No. 13. Könyvok. 450x340 mm. Országos Magyar Történelmi Múzeum Történelmi Képcsarnoka. T. 4773. lelt. sz. (1. kép.)

2. Bachmann—Hohmann változata. Felirat n., impr. n. Könyvok. 410x295 mm. Id. hely T. 455. lelt. sz. (2. kép.)

3. Albrecht műve. Felirat n., impr. n. Könyvok. 290x225 mm. Id. hely T. 4864. lelt. sz. (3. kép.)

4. Ismeretlen műve. Felirat n., impr. n. Könyvok. 450x285 mm. Id. hely T. 5647. lelt. sz. (4. kép.)

5. Névtelen: »A világosi fegyverletétel.« Könyvok. 305x225 mm. Mozgó melléklet Szilágyi Sándor: *Görgei és fegyverletétele.* Egy honvédtiszt naplójából. Pest 1850. Heckenast. 33 l. c. kiadványához. Közli a Vasárnapi Újság 1869. 33. sz. 452. l. (5. kép.)

6. Gerhardt (Gerhart), Heinrich: »Görgey leadta 35000 Magyarokkal Világos tájba, A Muszka Generális Rüdiger előtt 13. Augusztusba fegyvereiket 1849. Görgey streckt mit 35000 Ungarn bei Világos die Waffen vor dem k. ruisischen General Rüdiger am 13. August 1849. Dr. u. Verl. v. —. Margarethen Grüngasse 32. Wien. Könyvok. 610x455 mm. Országos Magyar Történelmi Múzeum Történelmi Képcsarnoka. T. 1403 lelt. sz. V. ö. Szendrey J.—Szentiványi Gy.: *Magyar képzőművészek lexikona*, Bp. 1915 I. k. 561. l. (6. kép.)

7. Gerhardt művének változata. Német felirata a magyart megelőzi. Gez. u. lith. v.—. Neuwied. Kethenbrückengasse No. 825 in Wien. Könyvok.

3. Albrecht könyomata Görgey meghódolásáról (Wien)

4. Ismeretlen könyomata Görgey meghódolásáról

330x265 mm. Id. hely. T. 2578 lelt. sz. Színezett példánya a 350x265 mm. Id. hely T. 4474. lelt. sz. (7. kép.)

8. Gerhardt művének változata. »Görgey Fegyverletétele Világosnál. — Görgey's Waffenstreckung bei Világos.«, Impr. olvashatatlan. Könyomat. 350x275 mm. Id. hely T. 4862 lelt. sz. (8. kép.)

9. Katzler, Vinzenz: »Görgey's Waffenstreckung bei Világos an die Russen. — Görgey Fegyver Letetése Moska előtt Világosnál. — Složeni zbraň Görgeye u Világoše před Russi. — Metter gui delle arme di Gorgey vicino Vilago avanti Russiani«. Impr. n. Könyomat. 250x276 mm. Id. hely T. 2228 lelt. sz. V. ö. Vollmer: Allgemeines Lexikon der bildenden Künste. XIX. k. Wien 1926. 597. l. (9. kép.)

10. Névtelen: »Die 30000 Mann starke Armee des Görgey strekt vor dem russischen General Rüdiger die Waffen, Görgey nebst 16 Corpscommandanten geben sich gefangen bei Világos am 13 ten August 1849.« D. u. V. bei F. Werner. Mariahilf No. 128 in Wien. Könyomat 350x265 mm. Id. hely T. 4863 lelt. sz. (10. kép.)

11. Névtelen. Felirat n. Impr. n. Könyomat. 450x285 mm. Id. hely T. 5647 lelt. sz. (11. kép.)

Adataink nyilván szaporíthatók; az ismertetett anyag is jellemzően szemlélteti azonban, hogy a világosi fegyverletétel az egykori köznépi igények kielégítésére törekszik, sőt változatainak kiképzésében — mint azt főként Gerhardt művének ismételt átdolgozásai mutatják — a folklórjelenségek fejlődéstörvényszerűségeivel párhuzamos sajátosságok jellemzik.

A világosi ábrázolásokon kívül hasonló emlékeztető funkciót kap a hagyomány életében a csatavesztésről szóló műköltészetnek népköltészté fejlődött anyaga is. Ennek szemléltetésére álljon itt a »Világosnál, Világosnál huszárok könnyeznek« kezdetű költemény példája. A verset népünk az ország különböző tájain ismeri, Zemplén, Heves, Fejér, Somogy megyében előkerült változatainak tanúsága szerint napjainkban a vers a folklórszövegek általános törvényszerűségei szerint fejlődik népünk ajkán. (Ze. XX. 4, He. XXX. 277, Fe. XIII. 20, Szolnoky L., Som. IX. 9. Albán I.) A somogyi gyűjtő szerint azonban a verset mondó adatszolgáltató »egy könyvből idézett«. A költemény az 1840-es, 1850-es években divatos katona-életképek műfajának egyik Világoshoz kapcsolt terméke, Gyulai Pál alkotása: »Az utolsó huszár.« A kapituláció előtt álló huszár öngyilkosságát beszéli el s egyszerűbb hangszerelésű strófáiban, amelyeket népünk magáévá tett, ismét a fent körvonalazott motívumsort használja fel:

Világosnál... Világosnál
Huszárok könnyeznek,
Sírva sírnak veszedelmén
A magyar nemzetnek.

Átok és sóhajtás között
Hajlik meg a zászló
Szegény gyalog gazdájára
Búsán nyerít a ló.

Hej vén huszár, hej vén huszár,
Szállj le már lovadról;
Ármány győzött, muszka győzött
És német parancsol.

Villog a kard, piros vér foly,
Meghajlik a zászló,
És haldokló gazdájára
Búsán nyerít a ló.

A költemény Papp Ferenc szerint »a szabadságharc leverésére következő napok hangulatát tükrözi vissza s az 1849. évi ősz elején keletkezhetett.«²⁰ Vajjon a kiegyezést követő időben sokat idézett, sokat is szavalt költeményt miféle könyvből ismeri népünk, ma már nem tudjuk eldönteni.

Kétségtelen, hogy néhány nyom az iskolákból is vezet a sztereotip világosi hagyományok felé. A 48-as Országos Bizottság gyűjtése során feltárt anyagban két idevágó iskolai versszettel is találkozunk.²¹ Mindkettő a földrajztanítás célját szolgáló emlékeztető, s mindkettő Világosnak »gyászos«, »sötét« jelentőségét hangsúlyozza, fogalmazásában ott bujkál a célzás a helynév értelmére.

Világos és Arad gyászemlékben állnak,
Magyarád és Ménes tíz borral kínálak,

halljuk Mezőkövesden (Bo. XIII. 5. Fejes Zs. és L.).

Arad vármegyében Arad és a vára
Emlékeztet magyar hősök halálára...
Világos a nemzet fegyverit sirattya.
Itt a sötét ármány győzelmit arattya,

— mondják Karokószörcsökön (Ve. IX. 28. ifj. Süle S.) Lehet, hogy Gyulai verse is az iskola közvetítésével jutott el népünkhöz.

E másodlagos benyomások, külső emlékeztetők hatásai kielemezhetetlenül szövdnek össze az elsődlegesen szerzett benyomásokkal népünk emlékeze-

²⁰ Papp Ferenc: Gyulai Pál. Bp. 1935. I. k. 156. l.

²¹ A jelenség az iskolai folklór magyar viszonylatban elhanyagolt problémakörére tereli figyelmünket. A földrajzi versek típusáról Horváth János: A magyar vers. Bp. 1948. 86. l. olvassuk: »A régen a Hármaskis-tükrőből tanultak efféléket, s még mi is minden vármegyéről tanultunk egy verset ('Bihar vármegyének székhelye Nagyvárad, Hol a Sebeskörös pusztít, ha megárad' stb.)«

A világosi fegyverletétel.

1849. augusztus 13. A magyarok Világosnál. A magyarok a kárpáti hegyekben. General Krassóczy tábornok vezette a magyarok a Világosnál. General Krassóczy tábornok vezette a magyarok a Világosnál.

6. Gerhart, Heinrich könyvmata a világosi fejeverletétéről (Wien)

tében. Elemző vizsgálódásainkat folytathatnók ; az eddigiek alapján is világos azonban : a fegyverletétel egyes mozzanatait népünk emlékezetében e kívülről nyert, nem-népi ösztönzések erősebben rögzítették, érzelmessé stilizálták s ezekkel szemben a közvetlen, személyes emlékezés keményebb árnyalatai szinte nyom nélkül mosódtak el a hagyomány anyagában. Innen e hagyomány művészi megformáltsága, irodalmias színezete.

A mondottak jelentőségét akkor mérhetjük meg, ha e tipikus elemekből felépülő, homogén hagyomány-anyag mellé odaállítjuk a honvédek Világosról való hazaszökésének színes, szélesen kiképezett, valószerű előadásait az ország legkülönbözőbb tájainak egyes magaskorú adatszolgáltatóinál. Az idevágó adatokat másodlagos emlékeztetők nem támogatják. S mégis : terünk sincs rá e helyütt, hogy felsorakoztassuk, mint bújdosnak Világostól hazáig a dédapák, nagyapák, rokonok és ismerősök, akiknek kalandos sorsát az országos gyűjtés során elhangzott vallomások megrögzítették. A közös nemzeti szerencsétlenség zürzavarából az életösztön, kezdeményezőképeség, lelemény egyéni utak felé irányítja a résztvevőket, — szűrhetjük le a nyilatkozatok tanulságait. A nemzeti érdekű eseményt elhagyva a családi érdekű történeti események sora következik a beszámolókbán. A pusztulás nem egyszer új élet kezdésének, sőt bizonyos szerény vagyoni gyarapodásnak is kiinduló pontja lesz.

A csatavesztést ábrázoló képek, írói alkotások melodráma-szerű beállítást a hazatérés elbeszélésekor bizonyos egyszerűség, természetes józanság, népi elbeszélő realizmus váltja fel. Csak néhány kiragadott példát hozhatunk fel ismét annak szemléltetésére, mint vergődik parasztságunk vissza a történelem áradásából a mindennapi élet partjaira. »Édesanyám anyjának az apja volt Orovecz János honvéd. Ott volt Világosnál, ahol a fegyverlerakás történt. Egy része elindult haza ; mesélte, hogy úgy félték, a gyertyát az asztal alatt égették. Mikor az öregapám hazafelé jött, négy ökröt hozott, amit az úton fogott. Valamit odavágott az ajtajának, hogy odaért ; azt hitték, valaki lőtt. Így volt bujdosásban ő is.« (Jnsz. III. 40. Hochstrasser P.). »Mikor visszafelé gyöttek, hús rubris aranyé atták el a lovukat. A Maros vizin gyüttek vele keresztül. Édesapám felültette édesanyámat a nyeregbe, ő meg a kengyelbe át« (He. V. 129 Bakó F.). »Apámék Világosról elsöktek. Csukot kocsin tizenhatjukat hozták haza. Nem bujdosnak azok, hanem a Nagy Fogadó alá álltak. Eladták a lovakat harminc pengőjé nyereg- szerszámostú együtt« (Jnsz. VIII. 44. Bakó F.). »Az öreg Berki meséte : Éccaka gyöttünk, aszonta, oszt majd meghaltunk éhen« (He. V. 58. Bakó F.). »Ahogy gyöttek haza felé, nagyon meleg vót, oszt a Hortobágyon egy kutnak a rovátkája alá bujtak, mert csak ott vót árnyék. Eccer csak melláttak en nagy hegyet. Mi a? A Nagyeged. Má onnét mellátták. Másfél nap alatt haza is értek« (He. V. 144. Bakó F.). »A muszka kiadta parancsba, hogy akire rájön a szükségölés, az elmehet. Ők is engedélyt kértek, bementek a kukoricásba, de nem mentek vissza. Kimentek az országútra. Jött egy tiszt hintón, az is szökött. Azt mondta: üljetek föl fiaim, elviszlek

az uradalmamba. A bakra ültette őket. Ő meg hátra ült a felesége mellé. Elérkeztek egy csárdához, ott megetették a lovakat. Onnan megszöktek, még kilenc napig értek Takácsiba» (Ve. I. 42. Lőrincze L.-né). A közös mult romjain a népi egyéniség így indul neki a jövőnek s e fordulatról egyéni hangulatu beszámolókat egész sorát kapjuk az országos gyűjtés keretében.

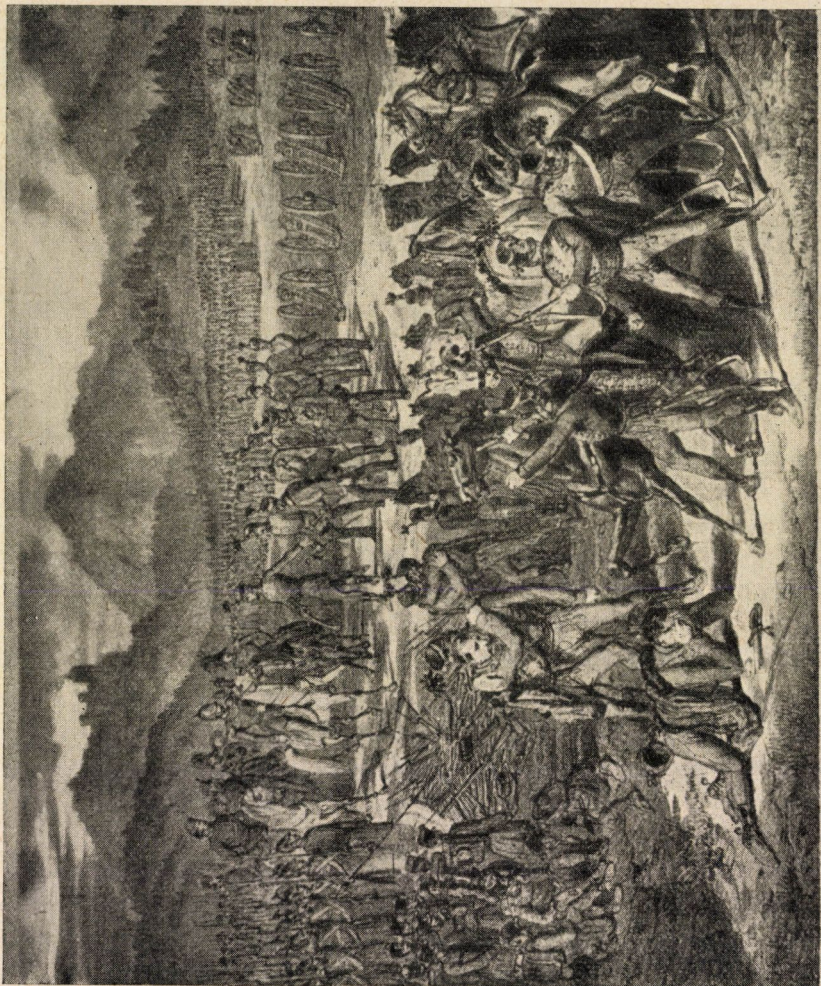
Az országos használatban átlagossá egyszerűsödött, de egyben zárttá is formálódott világosi hagyományhoz képest a hazatérésnek e családi-baráti összeköttetések útján továbbhagyományozott emlékei így egyrészt színesebbnek és tartalmasabbnak bizonyulnak, de egyben esetlegesebbnek is; s változatosságuk folytán még tájanként sem hozhatók közös nevezőre. A történelmi hagyomány elterjedtsége és tartalmi gazdagsága e szerint fordított arányban állnak egymással, az országos és családi emlékezés mechanizmusának szabályszerűségei ellentétesek. Vajjon e megfigyelés pusztán az elemzett hagyományos anyagot jellemzi-e, vagy általánosabb érvényű néplélektani törvény, — a néprajzi kutatás további konkrét vizsgálódásai hivatottak eldönteni.

Görgey

Hogy a világosi hagyomány százéves fejlődésében az elsődleges benyomások és utólagos emlékeztetők, a népi forradalmi szemlélet és külső, reakciós vagy tudós hatások milyen sajátos eredményekhez vezetnek, a Görgey-kérdés paraszti megítélésében jelentkező ellentétek mindennél szemléletesebben mutatják.²² A fegyverletétel dicstelen ceremóniája kétségkívül olyan ügy bukását fejezi ki megrázó propagatív erővel, amelynek szolgálatában fegyverletételről szó nem lehet: a nemzeti függetlenségét. Görgey neve ezzel a ceremóniával kapcsolódott össze elválaszthatatlanul. A magyar függetlenségi küzdelem valamennyi vezére módot talált arra, hogy a megadás megszégyenítő aktusát vesztett csaták után is elkerülje, csapatai zömét a lehetőség határai közt megkímélje a kapituláció elkerülésével a szenvedéseknek attól a sorozatától, amely rájuk az ellenség hatalmában várhatott, s idegbénító hatásának ezt a mérgét, amelyet a harc elvesztésének hasonló hivatalos és szertartásszerű beismerése jelent, a társadalom testében szétszóródni ne engedje. Görgey, akinek kezében a végső napokban a hatalom teljessége összpontosult, nem így járt el s ez az, amit parasztságunk zöme Világostól a mai napig egyöntetűen terhére ró. Jegyezzük meg, hogy még a jóval kedvezőbb feltételekkel alkuvó Klapka sem teljesen mentesül ilyen szempontból parasztságunk körében az elmarasztaló ítélettől. Jellemző, hogy azt a nagymúltú előzményekben gyökerező régi verbunkosdallamot, amely Strauss János Cigánybárójának közvetítésével világraszóló sikert aratott s nálunk

²² A Görgey-probléma mai megítélésére vonatkozóan v. ö. *Heckenast—Karácsonyi—Spira—Lukács*: A magyar nép története c. id. művének 263—268. l.; a kérdés vitaanyagának korábbi áttekintésére v. ö. *Kosáry Domokos*: A Görgey-kérdés és története. Bp. 1936.

*Georgs schein mit 15000 Ungarn bei Lützen
 die Majors von dem h. Russischen General
 Später am 16. August 1859*

*Georgs schein mit 15000 Ungarn bei Lützen
 die Majors von dem h. Russischen General
 Später am 16. August 1859*

7. Gerhart könyomatának változata

8. Gerhart könyomatának változata

közönségesen »Kossuth verbunkja« néven ismeretes (»Huszárgyerek, huszárgyerek, szereti a táncot«), Kisaron a következő szöveggel éneklük mindmáig :

Világosnál megszólalt a német rezes banda,
Aradnál gyászba borult annak minden hangja.
Három Isten verjed meg Klapkát meg Görgeit,
Mért adta el hűtlenül a szegény magyar népit.²³

Ezzel az elsődleges Görgey-ellenes forradalmi állásponttal szemben azonban a népi megnyilatkozások másik, nem jelentéktelen hányadában bizonyos megértő és megbocsátó állásfoglalás tükröződik. A 48-as Országos Bizottság gyűjtése során elhangzott paraszti nyilatkozatokban mintegy tovább hullámszik tehát a vita, amely száz esztendő politikai sajtóját és tudományos irodalmát oly kitartóan foglalkoztatta: árulás-e Görgey műve, a világosi fegyverletétel, vagy lépését jóhiszeműség, a helyzet reális felmérése diktálta. A legidősebb falusi korosztályok összegyűjtött nyilatkozatai úgyszólván népszavazás-szerűen foglalnak állást ma is a Görgey-kérdésben. A megvizsgált idevonatkozó 457 nyilatkozat közül 204 mindmáig árulónak tartja Görgeyt (44.64%). 194 vélemény nem árulásnak, hanem józan hadászati számvetés eredményének fogja föl tettét (42.45%). További 59 adatszolgáltató pedig nyíltan bevallja: a felgyülemlett vitaanyagban nem lát tisztán, nem is foglalhat el határozott álláspontot a kérdésben (12.91%). A hagyomány rétegződése e számok tükrében nyilvánvaló.

Hogy jött létre a paraszti közvélemény e megoszlása? — a kérdésre e számszerűen kifejezett adatok történeti vizsgálata alapján adhatunk feleletet. Nem kétséges, hogy a világosi fegyverletétel óta eltelt száz esztendő során a hagyomány fejlődésének irányát a Görgeyt felmentő szavazatok számának jelentős megnövekedése jelzi. Korábbi évtizedekben jóval általánosabb vélekedés bélyegezte a kapitulációt árulásnak. Banó István szerint népköltészetünkben a Világosról szóló harmincöt dal közül harminckettőnek »szomorú emlékü hőse Görgey«; e szövegekről pedig kimutatható, hogy túlnyomóan, talán kivétel nélkül még az önkényuralom éveiben keletkeztek s így nemzedékeken át vettek részt a közvélemény alakításában.²⁴

De túl a Görgey-ellenes közhangulat e költészetre ihlető, sugalmazó erejének régebbi mennyiségi vonatkozásain, egyéb mozzanatok is valószínűsítik e közhangulat elsődleges uralmát a magyar parasztság szélesebb körében. Ilyen az a mindmáig el nem pihent szenvedély, amely a Görgey-ellenes nyilatkozatokat fűti. A felháborodás, sőt dühödt harag kifejezéseinek áradásában Görgey emberi egyénisége valósággal történelmünk Júdásává stilizálódik, a

²³ Országos Néprajzi Múzeum M. H. 2743/a lelt. sz. Lajtha László gyűjtése.

²⁴ *Banó István*: 48 a népköltészetben. Ezúton köszönöm meg a szerzőnek, hogy kéziratának használatát megengedni szíves volt.

népharag az árulás romantikus hőségé formálja alakját. Miért volt áruló? — erre nézve kifogyhatatlanok a nyilatkozatok okfejtései. »Görgey áruló volt, kérem, mert ha nem lett volna, hát őt akasztják elsőnek Aradon. De nem akasztották.« (Fe. II. 105). »Azért rakta le a fegyvert, mert lefizették. Nyugdíjat is kapott Ferenc Jóskától« (He. IV. 47. Kispál I.) »Őt megfizették az urak, kastélyt meg földet kapott, csakhogy ne hagyja a magyarokat tovább harcolni« (Pe. XXVIII. 5). »Az urak vezére volt, tehát a nép ellensége« (Pe. XXXIV. 15. Varró I.). »Hasadtfejű volt az, kérem. Járt a országot és hallgatózott a nép között, majd elárult minket« (Pe. XIII. 9. Egyed E.). »Eccer bement hozzá e cseh és avval beszígetett, de az ordenánca kihallgatta« (Ve. X. 249. ifj. Süle S.). »Már az elején paktált az osztrákokkal« (Pe. XXV. 18). »Azokat a csatákat, amelyeket ő vívott, majdnem mind elvesztette (Pe. XXIV. 30. Solymos E.) »Addig hátrált, hogy a végén lerakták a fegyvert« (Pe. XI. 140). »Megverte az osztrák sereget...de ő nem üldözte... Hát ez volt az ő árulása« (So. IX. 8. Albán I.). »Azt beszéltek Debrecenben, hogy Görgey a közelben volt, mégse segített Nagy Sándor tábornoknak. Csak azt mondta: Hej, melege van most Nagy Sándornak« (Szab. XII. 223. Nyárady M.). »Összeesküdött Hajnauval meg Bakkak« (Ze. XXXIV. 51). »Elatta Magyarországot. Gulába rakatta a fegyvert Világosnál. Az ellenség meg akkor kerítette be. A katonaság lepihent, elalult, az ellenség meg hegyibe ment« (Ve. X. 54. ifj. Süle S.). Történelmi tények értelmezései és átlagos áruló- és kémhistóriák így olvadnak egygá a Görgey alakját jellemző népi bűnlajstromban. Alakjának rajza a túlfűtött ellenszenv forró indulatait érezteti.

Ezt a szétágazó árulási hagyományt összefogja azután a Dunántúlon, főként Veszprém megyében a néphagyomány egyetlen kiélezett drámai nagyjelenetté, szembeállítva egymással Görgeynek démoni alakját a szabadságharc glóriás hőségével, Kossuthal. E nagyjelenet történelmi alapjául az a személyi bizalmatlankodás és politikai ellentét szolgált, amely Kossuthot és Görgeyt kivált az 1849. évi események során szembeállítja egymással. Ellentéteiket a közvélemény különösen abban a huzavonában érzékelhette, amely a fővezéri tisztség betöltése körül érvényesült. Ez a történelmi tény visszhangzik az ellentétet drámaivá alakító népi megnyilatkozásokban.

Ezek közül álljanak itt az alábbiak: »Kossuth Lajos vitte vóna a szerepöt, ha ja Görgeji kutya nem lött vóna. Görgeji mondta, hogy hába gyün százezör orosz, de legyőzzük. De ki lössz az uralkodó, azt mon mög neköm! — aszt kérte. De jabba hibádzott a Kossuth, mer asz köllött vóna mondani, hogy: Barátom, te lösző az uralkodó. De így becsapta és fölatta.« (Csarnóta, Ba. IX. 10. Csilléry K.). »Kossuth meg Görgey nem vótak jó viszonyban. Azt kérdi Görgey Kossuthtól: Ki lesz a királ? ... — Meglehet, hogy te se, meg én se. Van erre már más, jobb, alkalmasabb ember... Ezen aztán összevesztek« (Karakószörcsök, Ve. IX. 24. ifj. Süle S.). »Görgey azon fit, hogy Kossuth királ lesz. Monta is Kossuth: se te, se én nem

Sloveni jbran Górgye a Károlyi
před Russi

Górgye's Waffenstreckung bei Vilagos
an die Russen

9. Katzler V.: Görgey fegyverletétele. (Könyomat)

10. Ismeretlen könyomata a világosi fegyverletételről

leszek király. Arra már van egy ember kiszemelve, s lesz. Battyhány Lajosra gondút...Szóváltás lett köztük s nem is tuktak egymásnak meg-bocsátani« (Kerta, Ve. X. 69. ifj. Süle S.). »Kossuth beszét Görgeyvel: Ha megnyerjük a háborút, melyikünk lesz a kormányzó? Kossuth meg azt mondta: Akkor is én leszek. Akkor árúta el Görgey a hadsereget (Szentgál, Ve. XXVI. 42). »Kérdezte Görgey: Mellikünk lesz a király? Te vagy én? Kossuth azt mondta: én. A többi tábornok is azt kiáltotta: Kossuth Lajos« (Tótvázsony Ve. XXVIII. 23). Az epikus modorban országosan emlegetett ellentét hasonló drámaivá fejlesztéséről a Dunántúl két megyéjének kilenc községéből összesen tíz adatot ismerünk. (Főként ifj. Süle Sándor gyűjtései. Néprajzi Múzeum EA. 2104). Az adatoknak e szoros táji egysége, valamint a hagyomány kö-tőttebb formája mintha bizonyos népszerű irodalmi emlékeztetőre utalna. Annyi kétségtelen, hogy a Görgey-ellenes közhangulat elsődleges élményét is mélyíti egyes külső, másodlagos hagyományformáló erők hatása.

A népi ítékezés szenvedélyessége, az árulás bűnlajstroma s a rajongásig szeretett Kossuthtal való szembeállítás így támogatja az említett statisztikai adatokban körvonalazó tételt, a Görgey-ellenes közhangulat elsődleges ural-mát a legszélesebb néprétegek körében.

Kétségtelen azonban, hogy már a világsi időktől számolnunk kell a Görgey mellé állóknak ellenvéleményével is. E kisebbségi csoport törzsét nyilván Görgey katonái alkotják, akiknek körében a győzelmes tábornok népszerű-sége vitathatatlan. Szekfü Gyula szerint részben éppen »seregének bálványozás« folytán lett Görgey a népszerűségben Kossuth vetélytársa.²⁵ Az országos gyűjtés érhetően Görgey népszerűségének egyes jellemző adatait is feltárta. »Honpo bácsi a Görgey keze alatt szolgált«, olvassuk. »Mondta mindig, hogy igen finom, híres vezér volt« (Za. XIX. 68). »Szerették az emberei, mert együtt túrt velük éhséget, hideget; alatta szolgált a nagyapám, onnan tudom« (Sop. VII. 10). »Rajongásig szerette minden katona Görgeyt,« halljuk az egyébként egyöntetűen Görgey-ellenes Mezőkövesden. »Egyszer nagy ütközet volt, Görgeyt is érte egy golyó, de csak egy gombját szakította le. Tízen is ugrottak egyszerre a gomb után. Szinte verekedtek, melyiké legyen« (Bo. XIII. 20. Fejes Zs. és J.). Baksay Dániel, a későbbi aggteleki református lelkész legdrágább kincsének tartotta ezt a gombot, mint Görgey egykori katonája. »Egyszer bevezetett egy szobájába«, folytatja az elbeszélő. »A szoba teli de teli volt aggatva különböző Görgey-képek-vel.« Nyilván volt katonáinak előadása alapján véli a nép, hogy »jobb szívű volt, mint Klapka,« akivel a régi nóta: Klapka feladta, Görgey eladta — együtt emlegeti (He. VI. 24. Barabás J.); »Ha egy szekér elakadt a sárban, maga is nekifeküdt tolni« (He. V. 135. Bakó F.); »Jó ember volt, engedelmeskedtek neki a katonák: csak jó ember lehetett« (Au. VIII. 51. Irányi L.); »Sok ke-nyeret adott a szegényeknek« (He. X. 62. Luttor M.); »Az olyan bátor katona,

²⁵ Magyar Történet V. k. 428. 1.

mint ő, nem lehetett áruló« (He. XXXI. 28). E katonaemlékek legnagyobb-részt Borsod, Heves és Abaúj vármegyében bukkannak fel.

Több Görgeyvel rokonszenvező nyilatkozat későbbi személyes kapcsolatokról emlékezik. »Kis sallangos házisapka volt a fején, hátul kilátszott a lőtt seb, amit kapott. Barátságos ember volt. Mikor köszöntem neki, mintha meghökkent volna. Jól megszorította a kezemet, mikor kezet fogtunk« (Fe. I. 207. Dr. Nagy S.). A nyolcvanéves verpeléti Czipó Hadnagy István elmondja, hogy »édesapja szoros barátságot tartott fenn Görgey Artúrral és ennek öccsével, Istvánnak« (He. XXXV. 36. 40. Juhár L.). Szívélyes kapcsolatokról a tábornoknak három, öccsének pedig további két levele is tanúskodik. E levelek szerint Czipó István »ösmerkedés céljából« személyesen is ellátogatott Visegrádra, »nem bánta a hosszú út fáradalmait«, mint Görgey írja, azok közül való, »akik nyíltan vallják, hogy a nagy tömegével ellenkező véleményen vannak felőlem«, ismételten küldött Görgeynek nyulat ajándékkul s késő öregségéig ismételten felkereste Görgeyt leveleivel, egészségi állapotáról kérdezősködve. Ezek a személyi kapcsolatok szolgálták a Görgey mellett nyilatkozó népi csoport kialakulásának alapjául.

Hogy a Görgey mellé állóknak megértőbb álláspontja valóban másodlagosan, a kérdés időszerűségének fokozatos csökkenésével hódított tért a közvéleményben, amellet az adatszolgáltatók vallomásának hűvösebb, fontolgató, pedáns alapjellege is bizonyítékul szolgálhat. E vallomások érvelnek, cáfolnak, vádakat hárítanak el, védekező jellegük nyilvánvaló. Míg az árulás bűnét népünk mindmáig izgatott haraggal fogalmazza meg, a védelem tárgyilagos, racionális hangon igyekszik »belátást« és »megértést« keresni. Figyelembe kell vennünk, hogy a gyűjtés az oktanul és bűnösen indított második világháború pusztításait követő esztendőkbén rögzíti a hagyomány állapotát. Így érthető, hogy a kérdésre: áruló volt-e Görgey? egy szűk szemhatáru csoport kérdéssel válaszol: »Miért lett volna áruló? Jobb lett volna, ha hagyja, hogy elpusztuljon az ország és az emberek egy szálíg?« (Za. I. 9. Tódor L.). Ehhez az országosan hirdetett alapelvhez kapcsolódik a további körülmények felsorolása. »Nem akarta, hogy sok ártatlan magyar ember hiába haljon meg« (Csa. IV. 18.) »Csak az orosz túlerő előtt tette le a fegyvert« (Au. V. 21. Irányi L.). »12 000 embere volt Világos alatt 200 000 oroszsal és némettel szemben« (He. XXV. 16.) »Történelmi kényszerűség volt, amit tett« (Bo. XXX. 55. Igaz M.). »Már Világos előtt jóval tudták azt, még az orosz beavatkozás előtt, hogy a szabadságharc annyi győzelem után a csatatéren elveszett.« (Fe. XI. 62. Juhár L.). »Kossuthnak ígéretet tettek a külországok, de nem érkezett segítség« (He. XXX. 56. Nagy Dezső és Német S.). »A mieink rongyosak, éhesek voltak« (Fe. XI. 159. Juhár L.). »Az osztrákoknak nem akart meghajolni« (Ze. XXV. 7). »A világosi fegyverletétel volt az utolsó mentség« (Ze. XXVI. 74). »Hogy hazaárulás volt, hogy Görgey letette a fegyvert, ezt megcáfolta maga Görgey; mert hiszen nem az osztrák előtt, hanem az orosz előtt tette le a fegyvert a hadsereg« (Szat. XVI. 36. Luby M.). A fentiekből önként adódik az ítélet: »Görgey nem áruló,

hanem becsületes, jó magyar volt» (Za. XVI. 83. Kerecsényi E.). A józan »reálpolitikus hadvezér« népünk kisebbségének vélekedésében élő portréja nyilvánvalóan a nyilatkozatok e rétegének másodlagos jellege mellett szól.

Mennyi rész jut a népi szemlélet Görgey javára észlelhető eltolódásában az értelmiségi ráhatásoknak, mennyi a történelmi távlatok lassú tisztázódásának, — nehéz volna megmondani. Kétségtelen azonban, hogy a közvéleménynek e lassú átváltását népünk maga is megfigyeli és számontartja s a folyamatot maga is e kettős okkal magyarázza. Egyes nyilatkozatok a nemzedékek felfogásában mutatkozó változást hangsúlyozzák, a régiak vélekedésének elutasításával, a maguk haladottabb, műveltebb szemléletére hivatkozva. »A nép lelkében Tállyán régebben hazaárulónak volt sokáig bélyegezve, mert letette a fegyvert... De most már nagyon megváltoztak a vélemények ebben a tekintetben,« (Ze. XXX. 133. Fiedler F.) halljuk a nyilatkozatokban. »A régi öregek hibáztatták Görgeyt, hazaárulónak tartották... Szerintük le köllött volna öletni bizonyos mennyiségű honvédséget az orosz hadsereggel« (Ve. V. 28. Lőrincze L.-né). »Abba az időbe aszt beszélték, hogy hazaáruló. De a fiatalabb nemzedék már nem hitte« (Szat. XXIV. 87. Luby M.). »Ha nem rakattya Görgey a fegyvert, ekkönnyen nem birtak vóna velek. Ezzel át bosszut Kossuthnak Görgey. Most aztán nem rígibe mégis szobrot állítottak neki, mert kitünt, hogy nem vót áruló« (Ve. X. 55. Süle S.). Mások a történetírásra, könyvekre, a »butaságnak« fölébe kerekedő hozzáértésre hivatkoznak s erről az állásponttól megcáfoltnak látják az árulás vádját. »A történelem mást ír, mint amit a nép hisz Görgeyről. Mi úgy hallottuk az öregektől, hogy Görgey hazaáruló volt« (Ha. I. 611. Varga Antal). »A buta okozza csak Görgeyt« (Ve. XXXI. 30). »Ahogyan a könyvekből tudja, Görgey nem volt áruló, csak a kényszer vitte rá a fegyverletételre. Az öregek haragudtak Görgeyre« (Bé. VIII. 142). Ezek a pedáns érvelések nyilvánvalóvá teszik, hogy Görgeyvel szemben a békülékenység érzése fokozatosan hódított tért. Habár tehát kezdetben az ellenszenv valóságos vihara dúl személye körül s e vihart bizonyos másodlagos ráhatások is szítják, fokról-fokra halad előre a megértés szemlélete is az idők mulásával bekövetkező távlatokban. E távlatok kialakításában nyilvánvalóan a történetírás, a »könyvek«, az értelmiség megfontolásai járnak elől, s ezek alapján értékeli át elsődleges benyomásait a paraszti kisebbség. A hagyomány változásának további vizsgálata azonban ebben a tárgykörben még sok kiegészítő részletmegfigyelésre szorul, elsősorban arra vonatkozóan, milyen parasztrétegek őrzik híven a forradalom eredeti, Görgeyt elmarasztaló ítéletét s milyen paraszti csoportok mutatnak hajlamot Görgey megértőbb értékelésére.

A fegyverletételhez kapcsolódó hagyomány fejlődésének igen figyelemre méltó jelensége így, mint hatol be a Görgeyt elmarasztaló közvéleménybe a történelmi távlatok elmosódásával bizonyos megértő felfogás, amelyet egyfelől Görgey egyes katonai teljesítményei, másfelől egyes személyi kapcsolatok alapoznak meg s melyeket részint a dinasztikus-reakciós politikai irányú propa-

11. Ismeretlen könyomata a világosi fegyverletételtől

ganda, részint bizonyos értelmiségi tudós szemlélet népszerűsít. A néphagyomány így rétegződésében a magyar társadalom politikai fejlődésének százéves múltját tükrözi vissza.

Az aradi hagyomány

A reakció Világost követő rémtetteinek nyomasztó sorozatában is példa nélkül áll az aradi hősök irgalmatlan és szégyenteljes elpusztítása. A szabadságharc dicsőséges harcainak főtisztjei: Aulich Lajos, Damjanich János, Dessewffy Arisztid, Kiss Ernő, Knézich Károly, Lahner György, Lázár Vilmos, Leininger-Westerburg Károly, Nagy-Sándor József, Pöltenberg Ernő, Schweidel József, Török Ignác, Vécsey Károly közönséges gonosztevőkként bitófán végezték vagy »kegyelemből« agyonlőtték őket.²⁶ A véres rémtett egy évszázadon át tartja nem szűnő izgalomban népünket. A nemzeti közvélemény számára az aradi vérengzés jelképesen foglalja össze mindazt, amit a bosszút lihegő rendszer az önkényuralom hosszú korszakán át a magyarságra zúdított. A paraszti képzelethez éppen kivégzésük véres romantikája folytán még közelebb kerülnek az egykori legendás csaták vezérei: haláluk párhuzamos a balladák, betyárhistóriák, rémtörténetek egyes ártatlanul pusztuló hőseinek végével, amelyek parasztságunk képzeletét korszakok óta foglalkoztatják. Érthető így, hogy népünk a kegyelet csodálatos ötletgazdagságával veszi körül és magasztalja fel emléküket.

E kultusz fejlődésének történetét végigkísérni szélesebb körű kutatást igénylő feladat. Amikorra 1867 október hetedikén (hatodika akkor vasárnapra esett) Aradon az első nyilvános gyászistentiszteletet tartják s utána a »gyér közönség« a gyásztérre vonul, — a népi kegyelet már tizenhét év szenvedéseivel dacolva, a föld alá szorultan is országos élménnyé fejlesztette a gyász és tiltakozás nagy közös indulatait. Az aradiak szerint már alig egy-két órával a kivégzés után »a nép roppant tömegekben zarándokolt a helyhez, melyet a zsarnokság Golgothává avatott. Mindenki sírt és imádkozott, ki az oszlopon függő hősöket meglátta. Arad városában e nap minden bolt s nyilvános helyiség bezáratott; leírhatatlan gyász és rémület honolt a lakosok szívében és arcán. De éreztek, gyásztoltak ott benn a várban is, hol érezni, gyászolni nem volt szabad. A várban keletkezett, a vár egy ismerős tisztje juttatta Vécseynek kezéhez, ama napokban e föliratot, melynek kezdőbetűi a 13 vértanú neveinek kezdőbetűit adják vissza: »Pannonia Vergiss Deine Todten Nicht, Als Kläger Leben Sie! (Magyarország! Ne feledd halottaidat, mint vádlók

²⁶ Az események aprólékos ismertetését nyújtja *Tiszti Lajos* az Aradi vértanúk albuma c. id. kiadvány 120. és köv. l.— Politikai háttérükről *Károlyi Árpád*: Némétújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. Bp. 1932; *Sieier Lajos*: Haynau és Paskievich. Bp. é. n.; *Bartha Albert*: Az aradi 13 vértanú pöreinek és kivégzésének hiteles története. Bp. 1930. *Angyal Dávid*: Die Regierung Franz Joseph in den Jahren des ungarischen Freiheitskampfes: Bp. 1933.; *Hermann Eged*; Ferenc József és 1849 október 6. Délvidéki Szemle 1942. 93. l.

élnék űk)«. ²⁷ Ebben az előadásban pusztán annyi a helyesbítendő, hogy a kezdőbetűk mindössze a kötél általi halálra ítélt vértanúk: Pöltenberg, Vécsey, Damjanich, Török, Nagy, Aulich, Knézich, Leiningen és Schweidel nevének kezdőbetűit tartalmazzák.

»Az aradi vértanúk« című ponyvafüzet (Bp. é. n. Uránia ny. 4. 1. 40.) híradása szerint már a kivégzés napján kezdetét veszi a vértanúk tárgyi hagyatékának, mint ereklyéknek gyűjtése is. Kiss Ernőről olvassuk itt, hogy »ruháit Aradon elkótyavetyélték, az aradiak egy része olcsón hozzájutott egy s más tárgyakhoz, melyet aztán később az aradi ereklyemúzeumnak engedtek át. Egy ottani úr a többi között Kissnek egy kécsíkös fehér flanellöltözetét is megvette, melynek zsebében V. Ferdinánd magánlevele volt. Ebben meghagyja Kissnek, hogy bocsássa magát a hadügyminiszter rendelkezésére, lépjen át a magyar seregbe s legyen ott is híve »az ön jóakaró királynak«. ²⁸

Csak ez a bitófák tövéből kivirágzó kultusz magyarázhatja meg a tárgyi emlékek, ereklyék beláthatatlan sokaságát, amelyek az enyészettől megmenekülve különböző közgyűjteményekben és múzeumokban, elsősorban az aradi negyvennyolcas ereklyemúzeumban felhalmozódtak. Anyaguk jellemzésére kikapott példaként idézzük a Történelmi Bizottság centenáris kiállításának csupán Damjanich kivégzéséhez kapcsolódó anyagát: a kiállítás »Aradi termében« voltak láthatók a szekéroltalak és saroglya abból az igásszekérből, melyen a törtlábú Damjanich János tábornokot a vesztőhelyre vitték; Damjanich összecuszkható nyugszéke; mankója, melyet a bitófához menet használt; bitófájának egy darabja a várbörtön hitelesítő nyilatkozatával; bitófacsiga, melyet a kivégzéseknél használtak; íróasztal, melyen a halálos ítéletet aláírták; kettős tintatartó öntöttvasból, amelyet az ítélet aláírásánál használtak; az ítélet kézirata; Damjanich koporsójának és csontvázának darabjai; hajfűrtje; tajtékpipája, pisztolykészlete; bilincsláncából készült vasgyűrű; végül az »Elvesztésem előtti ima« című kézirat, melyet a kivégzés napjára virradó éjjel írt. ²⁹ A népi kegyelet érdeklődésének hiányában ekkora anyag összegyűjtése sohasem lett volna lehetséges.

A kultusz középpontja természetesen maga Arad. Bár az országos gyűjtő munka Arad közvetlen környékére nem terjeszkedett ki, ³⁰ egyéb vidékek népé-

²⁷ *Tiszi Lajos* közlése az id. mű 147. l.; v. ö. *Berzeviczy* id. mű I. k. 200. l.; *Sinkovics István* és *Varga Endre*: 1848—1948. Centenáris kiállítás. Bp. é. n. (1948) 102. l.

²⁸ A füzet néhány politikai szempontból figyelmet érdemlő ponton helyreigazítja *Tiszi* előadását; szerzője jól értesültnek látszik, anyagát közvetlenül Aradról szerezte. A ponyvairodalommal kapcsolatos értékes útbaigazításaiért ezúton mondok *Borzák Istvánnak* hálás köszönetet.

²⁹ *Sinkovics—Varga* id. mű 102, és köv. l. A Kolozsvárt létesített 1848-49. Orsz. Ereklye-Múzeum Aranykönyve. Kolozsvár 1892. 11. l. c. kiadvány tanúsága szerint sokáig őrizték a „szalmacsóvát Damjanich tábornok börtöne ablakából figyelmeztetésül arra nézve, hogy a tábornok halálra van ítélve.”

³⁰ *Bartucz Lajos*, *Kollarov M. István* és *Somogyi Gyula*: Arad vármegye és Arad szab. kir. város néprajzi leírása. Arad 1912. c. műve negyvennyolcas vonatkozású szöveget nem nyújt.

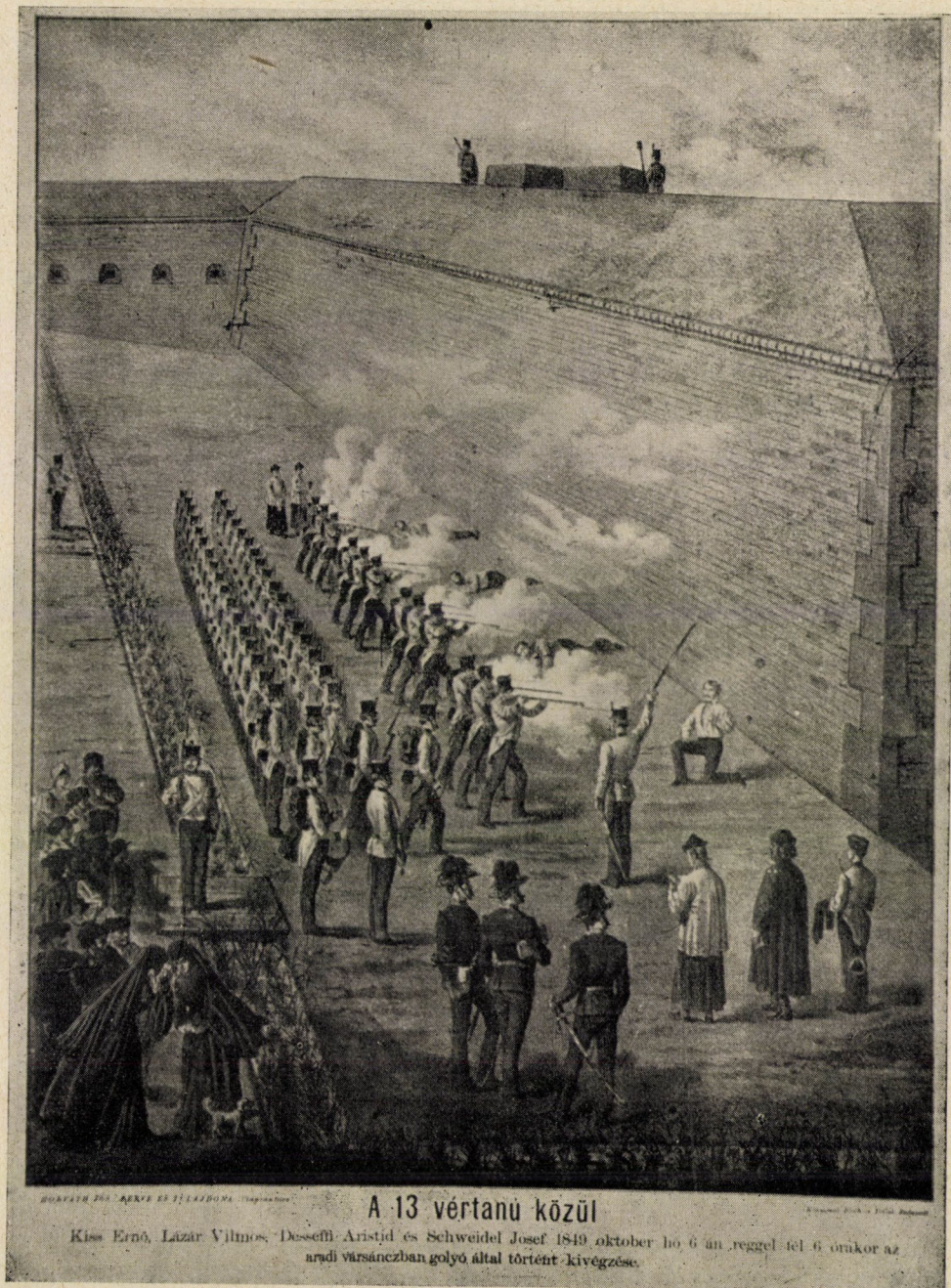
nek nyilatkozataiban mindmáig visszazengenek az egykori aradi emlékek. Az emlékező kegyelet egyik támasztéka az adatszolgáltatónál az aradi várban töltött katonaévek benyomása. »Ott töltöttem 7 évet az aradi várban, ahol a 13 vértanút kivégezték.« (Jnsz. XVII. 149. Hochstrasser P.), halljuk e nyilatkozatok során. »Katona is voltam Aradon« (Bo. XXXII. 12. Igaz M.); »Bödei 48-as volt, az öreg Hári, az, a meghat. Az emlegette, hogy Aradon ott vót, mikó a 13 vértanút elpusztították« (Za. III. 9. Sztankovszky I.); »Kúseje nem láccik a várnak, az aradi várná; én láttam, jártam arra. Nagy udvara van annak a várnak, vagy négyezren vótunk benne, aszt mög se kottyant« (Pe. XXXVII. 67. Csilléry K.). De hozzájárul Arad kultuszához a radnai kegyhely közelsége is: mint ismeretes, a város a búcsújárók csapatainak egyik kedvelt pihenőállomása. »Vótam Aradon, mikor a búcsúra mentem« (Bé. VI. 115. Bereczki I.), olvassuk ismételten. »Az anyám... Radnára ment s közben néztük meg a (vértanú-) szobrokat« (Bo. XXIX. 19. Fejes Zs. és J.). De függetlenül a kényszerű vagy önként keresett alkalmaktól, Arad, mint a vértanúk városa, Kossuth szavával »a magyar Golgotha«, önmagában is vonzza népünket. A város monográfusa nyomatékosan kiemeli az október 6-án felduzzadó idegenforgalmat, amelynek jelentős hányadát nyilván a környékbeli népi tömegek megmozdulása teszi ki.³¹ De messze vidékekről is akadnak látogatók. A kivégzés negyvenedik évfordulóján, 1889-ben, a nyolevaneves Salamon István, 48-as honvédőrmester Csíkszeredából érkezik, »hogy kisírhassa magát azon a helyen, hol imádott tábornokai meghaltak«³². Fokozza a hely tömegvonzó erejét az 1890-ben országos gyűjtéssel létesített vértanú-emlék. »Aradon volt az anyám«, olvassuk. »Akkor építették a 13 aradi vértanú szobrait a várban.« (Bo. XXIX. 19. Fejes J. és Zs.). »Mikor az aradi vértanúk emlékét leleplezték, én ott vótam, hoztam is egy zsebkendőt, avval kötöttük le apám szemeit is, mikor meghalt. Ő mind ismerte őket«. (Bé. I. 136. Bertalan É.). Az aradi hagyomány legélményszerűbb elemei kétségkívül e személyi és helyi kapcsolatokból fejlenek ki.

Az egyre szélesebbre dagadó országos kegyelet hihetetlen bőségben termeli a másodlagos emlékeztetőket is és ezeknek anyaga ezernyi szállal kapcsolódik hozzá a közvetlen tapasztalásból sarjadó aradi hagyományhoz. E másodlagos külső ráhatások kamatoztatása a nép mohó érdeklődése folytán leplezetlen üzletszerűséggel folyik. Általában az emlékekből és emlékeztetőkből összeálló hagyomány az emlékezet kihagyásai és elcsuszamlásai s a fantasztikus torzítások ellenére a véres aradi nap eseményeinek benyomásait sok részletfinomságában, történelmileg hiteles formában is megtartotta s meglepő terjedelemben őrzi mind a mai napig.

³¹ *Somogyi Gyula*: Arad szab. kir. város és Arad vármegye községeinek leírása. Arad 1913. 69. és köv. l.

³² *Lukácsy Miklós*: Az október hatodik gyászünnepélyek. In: Aradi vértanúk albuma. c. id. mű 183. l. és *Szölösy Károly*: A szobor története. Ugyanott. 191. és köv. l.

12. Horváth József könyomata négy aradi vértanú kivégzéséről (Pest)

Az aradi vértanúkra emlékeztető anyagból különösen jelentőségteljesnek kell tartanunk a népszerű ábrázolások és népszerű kiadványok összefüggő csoportját.

A vértanúk kivégzésének ábrázolásai sorában külön helyet foglalnak el a Kreith Béla-féle 1848—49-i aradi »Ereklyegyűjtemény és Kossuth-muzeum« képtárának alkotásai, amelyeket az alkalmi látogatók hosszú sora szemlél végig évről évre s amelyeket Kacziány Géza: »Magyar vértanúk könyve« című műve is felhasznál (Bp. 1906.). E kötetben külön színes műmellékletek tárgya: »Az aradi tizenhárom a vérbíróság előszobájában« (4—5. l.); »Négy aradi vértanú agyonlövétése« (84—85. l.); »A kilenc aradi vértanú felakasztása« (96—97. l.). Ezekhez járul még további három egészlapos szövegeközi kép: »Damjanicsra kerül a sor« (89. l.); »Kivégzés után« (91. l.); »Naplemenetkor a bitók alá ásott gödrökbe temetik a német hőhérok a meztelenre vetkőztetett hősokeket« (93. l.) címen. A rendkívül kapós kiadvány sokat tett az ereklye-muzeum kissé iparszerűen készült festményeinek népszerűsítésére.

A megrázó tárgy azonban nemcsak az ereklyemúzeum művészegyüttesét ihleti. A népszerű kő- és olajnyomatok nem kevésbé fontos szerepet kapnak a tizenhárom emlékeztetőnek fenntartásában. A vértanúk kivégzésének különösen két népszerű ábrázolása figyelemreméltó.

a) Horváth Jós. terve és tulajdona: »A 13 vértanú közül Kiss Ernő, Lázár Vilmos, Deseffi Aristid és Schweidel József 1849 október hó 6 án reggel fél 6 órakor az aradi vársánczban golyó által történt kivégzése.« Bolch és Pollak. Budapest. Könyvnyomat. 635x485 mm. Országos Magyar Történelmi Múzeum Történelmi Képcsarnoka. T. 5082 lelt. sz. (12. kép.)

b) Thorma János ismert festményéről készült olajnyomat: »Az aradi 13 vértanú kivégzése.« Könyves Kálmán kiadása. Kiskunfélegyházi Kiskún Múzeum. Lelt. sz. n.³³ Nagy sikert aratott eredetijét Thorma politikai okokból tudvalevőleg csak tíz évvel elkészülte után, 1906-ban állíthatta ki a Múcsarnokban. (13. kép.)

Mindezek az alkotások magával a véres rémtettel állítják szembe a nézőt: eldőrdülő fegyverek előtt összeroskadva, gonosztevőkként akasztófák tövébe állítva, vagy éppen akasztófára húzva mutatják be a magyar nép rajongva szeretett hőseit. Látásuk ma is riaszt és felháborít; érthető, hogy terjesztésüket mind az önkényuralom, mind a kiegyezés korának kormányzata tiltja vagy aggódva figyeli. De érthető az is, hogy népünk komor emlékeztetőként fogadja és őrzi őket.

Az ábrázolások második csoportjaként a vértanúk arcképeinek különböző könyvnyomatú változatait kell említenünk. E kiadványok rendkívüli kelendőségét éppen a fennmaradt idevágó változatok sokfélesége mutatja. Az Országos

³³ A Kiskun Múzeum idézett anyagát Mezősy Károly szífvességből ismerem.

13. Thoma János festményének olajnyomata: Az aradi vértanúk

Magyar Történeti Múzeum Történeti Képcsarnokának gyűjteményében a tizenhárom vértanú arcképének következő nyomatai találhatóak.

1. Gerhart Henrik : »Arad (October 6. 1849)«. Nyomda és kiadó tulajdonos — Margarethen Grüngasse 32 szám Bécsben, Kőnyomat. 287x460 mm. T. 8063 lelt. sz.

2. Gerhart művének változata. »Arad (October 6. 1849)«. Nyomda és kiadótulajdonos — Margarethen Grüngasse 32 szám Bécsben. Kőnyomat. 510x417 mm. T. 8652. lelt. sz.

3. Gerhart művének színezett változata. »Arad (Oktober 6. 1849)«. Nyomda és kiadótulajdonos — Margarethen Grüngasse 32. szám Bécsben. Kőnyomat. 630x494 mm. Lelt. sz. nélkül.

4. Névtelen : »Aradi vértanúk (October 6. 1849)«. Kiadó Planck Antal Bécsben Kirchengasse 12. Kőnyomat. 630x457 mm. T. 7538. lelt. sz.

5. Névtelen : Felirat n., impr. n. Kőnyomat. 440x327 mm. Lelt. sz. nélkül.

6. Névtelen : »Aradi tizenhárom vértanúk.« Lith. műint. Lengyel Lipót Arad. Kőnyomat. 626x460 mm. T. 8845. lelt. sz.

7. Névtelen : »Arad 1849 október 6.« Az 1848/49-i ereklye-múzeum tulajdona. Budapest, Károly körút 3. Kőnyomat. 760x540 mm. T. 8847. lelt. sz.

8. Az előbbi változata : »Arad 1849 október 6.« Az 1848/49-i ereklye-múzeum tulajdona. Budapest, Károly-körút 3. Kőnyomat. 657x488 mm. T. 8849. lelt. sz.

9. Barabás Miklós : »Aradi vértanúk (October 6. 1849)«. Eredeti képek után rajzolta — Pesten. Nyomt. 's kiadta Kutasi Imre Debrecen. 637x485 mm. Lelt. sz. n.

10. Zala György : A tizenhárom tábornok érem-arcképe az aradi vértanúk emlékszoberán. H. n., é. n., impr. nélkül. 514x373 mm. Lelt. sz. n. Folyóirat-kivágás.

E népszerű könyvmatos kiadványok sorát kiegészíti egyes további különleges arcképábrázolások csoportja.

a) A kiskunfélegyházi Kiskun Múzeum őrzi annak a régebben igen elterjedt hármasképnek egyik példányát, amely szemben nézve az aradi tizenhárom vértanú arcképeit, a vértanúk képére merőlegesen ráillesztett üvegcsíkok képsávjainak egybemosódó sorozatán pedig balról nézve Petőfi búcsúját, jobbról nézve Kossuth arcképét mutatja. A vértanúknak itt alkalmazott arcképei a fent idézett kiadványok egyikével sem azonosíthatók, viszont a kivitelezés technikája és a rongált impresszum alapján nagyon valószínűnek látszik, hogy Gerhart bécsi műhelyéből származnak, amely, úgy látszik, e könyvmatok forgalmazásában központi jelentőségű (14. kép).

b) A tárgykör rendkívüli hatásosságát bizonyítja végül a »Pataki-féle képes tanórarend« 12. számú órarendlapja, amelyet a »Sylvester Rt., Bpest« jelzésű cég nyomtat és népszerűsít. Ez az órarend, amelynek nyomása a két

14. Gerhart könyomata: Az aradi vértanúk

EMLEKEZZÜNK! 1849. OKT. 6.
PATAKI-FELE KÉPES

TANÓRAREND

12 sz. HAZÁÉRT MEGHALNI DICSŐSÉG.

ÓRA	HÉTFŐ
ÓRA	KEDD
ÓRA	SZERDA
ÓRA	CSDTÖRTÖK
ÓRA	PÉNTEK
ÓRA	SZOMBAT

KÖLTMÉRS EMMŐ   NAGY SÁNDOR JOZSEF   ADICH LAJOS   LARNER GYÖRGY   KNEZICH KÁROLY   GA VECSEY KÁROLY   SZÉCH KENYER   BARTHAICH SÁNDOR   GA LEHNYEV KÁROLY   KISS FERDŐ

„CSAK TÖRPE NÉP FELEJTI ÖSNAGYSÁGÁT
CSAK ELFAJULT KOR HŐS ELŐDÖKET
A LELKES ELJÁR ÓSEI SÍRLAKÁHOZ
S GYUJLT RÉGI FÉNYNÉL SZÖVÉTNÉKET”
SÁNDOR ISTVÁN

ARAD

Újépület   Kufstein   Josefstadt   Lipótvár

Ó-Ú BATTYÁNY LAJOS.

ARAD

Újépület   Kufstein   Josefstadt   Lipótvár

15. A Pataki-féle képes tanórarend

világháború közötti évekre tehető, s amelynek egyes példányai napjainkig forgalomban vannak, »Emlékezzünk! 1849. okt. 6.« címen bemutatja az aradi kivégzések színterét az akasztófákkal, közli a vértanúk, valamint Batthyány Lajos miniszterelnök arcképeit, az önkényuralom rosszemlékű börtöneinek — Újépület, Kufstein, Josefstadt, Lipótvár — képeit; végül némi szerény teret szán az órarendi bejegyzéseknek is. Hasonló kiadványok által az aradi vértanúk balsorsára emlékeztető ábrázolások egyre újabb ifjú nemzedékek képzeletét mozgatják meg, érzéseit kavargatják fel (15. kép).

A mondottak alapján önként értetődik, hogy a népszerű ábrázolásokhoz ebben a tárgykörben szorosan paraszti népművészeti alkotások is csatlakoznak, amelyek vallomásszerűen mondják el, mit jelent népünknek e szó: Arad. A vértanúk e paraszti ábrázolásai sorából kiemelkedik egy veszprémmegyei bot karcolt és spanyolozott arcképsorozata, az Országos Néprajzi Múzeum 103788 lelt. sz. darabja. Egy-egy virág köré fűzött levélsokorból emelkedik ki a karéjosan elhelyezett nevek fölött az egyes tábornokok leegyszerűsített, csupán a leglényegesebb vonásokra szorítókozó arcképe. A boton laza szétszórt-ságban foglalnak helyet e jelvénytől kiképzett arcképek az önkényuralom korára vonatkozó néhány további ábrázolás kíséretében. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az arcképek mintájára is utalhatunk: a kiskunfélegyházi múzeum hármasképének bécsi ábrázolásai szoros párhuzamot mutatnak a veszprémmegyei bot vértanú-képeivel. Megközelítő méretükkel, arcvonásaikkal, ruhájuk jellegével a megegyezések hosszú sora állapítható meg képről képre a könyv és a bot ábrázolásai között. Az egyetlen szabályszerűen jelentkező különbség mindössze annyi, hogy a bot karcolásai a könyv arcképeinek tükörképei; ez a körülmény valószínűleg a népi rajztechnika egyik sajátos fogásából következik. A tizenhárom tábornok arcvonásait először nyilván áttetsző papírra másolja át írónnal a bot díszítője. Majd a papírost az írónyomokkal jelzett lapjával a botra göngyölíti úgy, hogy az arckép a botnak a karcolásra szánt helyére essék. Végül a papíros hátlapján a vértanúk arcvonásainak nyomán kemény, hegyes tárgyat húz végig, hogy így az írón festékanyagát a botra nyomja át. Csak ezután az előnyomtató művelet után kerül sor a vértanúk arcvonásainak bekarcolására, a tükörábrázolások létrejöttéből a technikai fogásból következik. De önként adódhat akkor is, ha a faragó pásztor a mintául választott nyomtatott arcképet kivágja és a botra csavarva körülrázza. Így természetesen a nagyítás vagy kicsinyítés művelete is könnyebben végezhető. Nem vitás, hogy csak hosszú, szeretetteljes foglalatzkodás eredményeképpen jöhetett létre e sajátos népművészeti alkotás, az aradi vértanúk képével ékes bot, a vértanúk könyvatos és paraszti ábrázolásai közt fennforgó összefüggéseknek e szemléletes bizonyítéka. (16—28. képek; Csikós Tóth András rajzai.)

Bár az adatközlések az aradi hagyományt már messze virágkorán túl, hanyatlásának nyilvánvaló korszakában rögzítik, mégis alig van a magyar

multnak még egy eseménye, amelyet oly gazdag emlékanyag, oly pontos ismeret-készlet jelez parasztságunk történeti tudatában, mint a vértanúk balsorsa. Csak néhány kiragadott példán szemléltetjük itt tételünket egyes paraszti nyilatkozatok és idevágó népszerű történelmi munkák szövegének és adatainak párhuzamos szembeállításával. Ilyen elsősorban a Varga Ottó szerkesztésében kiadott népszerű díszmű, az »Aradi vértanúk albuma« (a továbbiakban AA), amelynek első kiadása Aradon, további négy kiadása Budapesten látott napvilágot 1890 és 1902 között, tizezret meghaladó példányszámban;³⁴ ilyen Gracza György népszerű füzetes kiadványa, »Az 1848—49-iki magyar szabadság-

16—18. Veszprém megyei pásztor botjáról. (Rajzolta Csikós Tóth András)

harcz története«, (a továbbiakban G.) hasonlóképen az 1890-es évekből;³⁵ ilyenek továbbá Hamvay Ödön Damjanich-kiadványai: Damjanich János élete, története (Második kiadás. Bp. 1909) és Damjanich levelei nejéhez (Bp. 1910); végül ilyen Kacziány idézett kiadványa is. E kiadványok közlései közvetve vagy közvetlenül kétségtelenül utat találnak parasztságunkhoz is. Fokozottan áll ez a tárgykörünkbe vágó ponyva-históriákra: Szabó Antalnak »Az aradi gyásznapi emléke« c. füzetére (Bp. é. n. 32 l. Nép-Könyvtár 18. sz.), a névtelen szerzőtől származó, idézett kiadványra, »Az aradi vértanúk«-ra (Bp. é. n. Uránia ny. 4 l. 4°); végül »Az aradi gyásznapi, vagy: az 1848/9-iki szabadságharcz 13 vértanuja« (Bp. 1893. Rózsa K. és neje 8 l. 16°) c. versezetre is. E feltételezhető népi olvasmányok anyaga szételemezhetetlenül szövődik össze a paraszti szájhagyománnyal; amit azonban parasztságunk valóságghú történeti ismereteinek érzékeltetésére az alábbiakban összefoglalunk, csak a paraszti

³⁴ V. ö. Szinnyei: Magyar írók XIV. 907.

³⁵ V. ö. Szinnyei: Magyar írók III. 1401.

értésülések viszonylagos hitelének szemléltetése végett, s nem forrásösszefüggések tisztázása céljából vetjük össze Varga és Gracza közléseivel.

Paraszti adatközlések :

Mester Antal, 80 éves, Adony :
Az aradi 13 a közös hadseregbe szolgált, mint kisebb tiszt, hadnagy, főhadnagy,

oszt, mikor hallották, hogy a magyarok ellen harcolnak, hát átjöttek és itt tábornokok lettek.

Azért voltak olyan fiatalok. (Fe. I. 42. Dr. Nagy Sándor).

Öreg Hidi Balogh István, Békés :
A tizenhárom hős tábornok azt mondta az orosz fővezérnek, hogy arról a környékről távolítsák el az osztrákot, nehogy azt mondják, hogy az osztrák győzött le minket. De látta az orosz tábornok, hogy milyen elszánt emberek ezek a magyarok és ha nem teszi meg ezt és megtámadja őket, képesek egy szálig elpusztulni. (Bé. I. 13. ifj. Ligeti L.).

Csüllög Gergely, 84 éves, Vésztő :
Annyit hallottam, hogy Világoson rakták le a fegyvert, a 13 aradi vértanút ott fogták el

Népi olvasmányok :

(Az AA. szerint a 13 közül 1 hadnagy, 6 kapitány, 3 őrnagy, 2 alezredes, 1 pedig ezredes volt. — Passim)

A nyugalmazott császári kapitány mint őrnagy belépett a magyar honvédseregbe (AA 42.1.) ; a császári seregekből a honvédséghez átlépett (AA. 63. 1.) ; a magyar minisztériumnak ajánlotta fel szolgálatát (AA. 78 1.) ; »Szegre akasztom osztrák kardomat, magyar vagyok, hazámmal tartok« (AA. 85.1.); följánlotta kardját hazájának (AA. 81.1.) stb.

(Az AA. szerint a tizenhárom közül 4 harmincadik, 5 negyvenedik, 4 ötvenedik életéve fölött járt. — Passim)

»inkább fogom egész hadtestemet egy bár mekkora túlerő elleni kétségbeesett csatában megsemmisíttetni engedni, mintsem oly ellenség előtt tegyem le a fegyvert, kit oly sokszor és csaknem minden alkalommal mi vertünk meg.« (Görgey levele Rüdigerhez augusztus 11.-én. — G. V. k. 1156.1.)

(G. szerint a tizenhárom közül kilenc Világosnál esik fogságba. — V. k. 1158.1.)

a Bohus Antalné kastélyába...
(Bé. XIII. 358. Diószegi V.).

Bablena Ferenc, 82 éves, Rimóc:
Azok biztak abba, hogy megkegyelmez
Ferenc Jóska (No. XX. 37. Bakó F.).

Bangha Géza, 74 éves, Alsószigetköz:
Négyet agyonlőttek, a többit fel-
akasztották. (Gy. II. 17. Kázmér M.).

Puskás Ernő, 63 éves, Karcag:
Október 6.-án... lőttek agyon őket
a várárookban... (Jnsz. IX. 17)

Halász János, 82 éves, Sára:
Kiss Ernőt vállon találta a golyó,
hát térdre bukott, osztán egészen
a fülébe dugta a puskát, úgy lütte
le. (Ze. XXII. 11. Dégh L.).

Mészáros Ferenc, 69 éves, Csengőd:
Aradon felállítottak egy sor akasztó-
fát. (Pe. VIII. 3. Aukner T.).

Csüllög Gergely, 84 éves, Vésztő:
Gróf Leiningen-Vesterburg Károly
derék egy ember volt, az angol
Vilma (!) királynénak vérbeli rokona
volt, azt is felakasztották. (Bé. XIII.
358. Diószegi V.).

... a parkkal övezett Bohus-kas-
tély; ott szállott meg a törzskarával
Görgey, szívesen fogadva a vendég-
szerető házigazda és ... neje, Bohus-
Szőgyéni Antónia által (AA. 117.1.)

Mindnyájan rövid idő múlva szaba-
dulást reméltek (AA. 118.1.)

21-én Kisst golyóra, Vécseyt akasztó-
fára itélték; 26-án a többi fölött
itélték és pedig Schweidel kivételével
valamennyit akasztófára... Dessewffy
és Lázár szintén golyóra »kegyel-
meztettek«, (AA. 119.1.)

(A golyóra ítétekről:) a menet a
vár északkeleti 6-ik számú kapuján
kiérve a közeli első sánczba jobbra
bekanyarodott s megállapodott (AA.
135.1.)

A 12 fegyver egyszerre durran...
Kiss Ernő most is mozdulatlanul
ott térdel... a golyó csak vállát
fúrta keresztül! A legnagyobb siet-
séggel odarohan három közlegény s
közvetlenül elébe állva, rásüti fegy-
verét. (AA. 136.1.)

A kilencz oszlop három-három lépés-
nyi távolságra volt egymástól fel-
állítva. (AA. 139. 1.)

Leiningen... rokonságban áll a Szász
Koburg-Gotha családdal és ez úton
sógorsági viszonyban a ma is uralkodó
angol királynővel. (AA. 78. 1.)

Maka Károly, 55 éves, Gyöngyöspata: huszár Károly azt mondta: — mi nem vótunk okai, nem szabad vóna ezt velünk cselekedni (He. X. 30. Luttor M.).

Bernát Mihály, 62 éves, Gyöngyöspata: Egy eltört lábút meg kocsin vittek az akasztófára (He. X. 19. Luttor M.).

Maka Károly, 55 éves, Gyöngyöspata: Damjanich... akkor is szivarozott (He. X. 30. Luttor M.).

Fehér Géza, 72 éves, Nagyvisnyó: Damjanich... az akasztásnál kérte, hogy utoljára hagyják, mert a csatában elől szokott járni. (Bo. XVI. 7. Barabás J.).

Csüllög Gergely, 84 éves, Vésztő: Damjanich János ezt mondta: »vigyázz hóhér, fel ne borzold a szakállamat, mert ennek gondját viseltem.«

el volt törve a lába, felborult a kocsija, akkor tanított két csikót és felborult, egy olyan fatuskóba.

Mankón ment a bitófa alá.

A felesége Mácsán lakott.

Egyszer irt a feléségének a börtönből: Drága Emiliám.

(Leiningenről:) »engedelmet kér, hogy a katonasághoz néhány szót intézhessen... ezen felőlem terjesztett hírt ünnepélyesen rosszlelkű, aljas rágalomnak nyilatkoztatom.« (AA. 143.1.)

...Damjanich...ki lábtörés miatt a g. k. lelkész s egyik őrtől vezetettett, és kit egy ott készen álló ronda parasztszekérre emeltek. E szekér egy fazekasvarsándi magyar paraszté volt, ki e célra oda rendeltetett és sirva hajtotta lovát. (AA. 138. 1.)

Damjanich az egész úton szivarozott. (AA. 139. 1.)

»Azt gondoltam már, hogy én leszek az utolsó, ki a csatában mindig az első voltam.« (AA. 144. 1.)

»Kérem vigyázzon a szakállamra, össze ne kuszálja, az mindig kedves volt előttem.« (AA. 146. 1.)

Komáromban... lovai egy sánctöltésen megbokrosodván, oly szerencsétlenül ugrott ki a kocsiból, hogy lábát törte. (AA. 74. 1.)

két mankója segélyével...néhány lépést tesz előre s megáll. (AA. 144. 1.)

Csernovics Péter...haza nem tér Mácsára. (AA. 151. 1.)

(Damjanich imájában:) »Szegény Emiliám« (AA. 131. 1.)

Csak két éves házások voltak.

Csak három évi jegybenjárás után vezethette oltárhoz alig egy évvel a forradalom kitörése előtt. (AA. 64.1.)

Damjanich szerb vallású volt, de jó magyar érzésű volt. (Bé. XIII. 358. Diószegi V.)

»Rácز vagyok vallásomra, de mint rácз meghalni nem akarok« (AA. 132. 1.)

Mészáros Ferenc, 69 éves Csengőd: Hajnalban csinálták...mikor a harang szólt,

(Az AA. 135. 1. szerint a golyóra itélteket fél hat órakor, az akasztásra itélteket fél hétkor végezték ki.)

az aradi asszonyok végigsírták az éjszakát, fent maradtak és imádkoztak. (Pe. VIII. 3. Aukner T.)

Mindenki sirt és imádkozott. (AA. 147. 1.)

Üveges Péter, 78 éves, Varbó: Mai napig keresik az aradi vértanuk hulláját, mégse találják. (Bo XXXII. Igaz M.)

A tizenhárom közül hét ismeretlen sírban porladozik. (AA. 154. 1.); mintegy 250 ölnyi területen történtek próbaásások, de eredmény nélkül (egyedül Pöltenbergért!) — (AA. 154. 1.)

Petruska János, 77 éves, Biri: A családjai úgy lopdosta el őket éjjel és elásta. (Szab. II. 28).

A holttesteknek titokban történő elvitele előtt a katonai hatóság szemet huny. (AA. 149.)

Nem vitás, hogy e közlések terjedelmük és minőségük szerint egyaránt különleges jelentőségűek a paraszti történeti tudat alakulásának vizsgálata szempontjából. A szemlélő előtt az aradi vérengzésnek nemcsak meglepően hiteles, de az átlag-értelmiség idevágó ismereteit jelentősen meghaladó részletgazdagságú képe bontakozik ki itt a paraszti adatközlések alapján. Parasztságunk e szerint nyilvánvalóan szorosabb érdeklődéssel, több benső együttérzéssel tekinti át a gyűjtés idején a szabadságharc bukásának tényét és következményeit, mint az értelmiség. A nép ügyéről lévén szó, a küzdelem emléke mélyebbre vésődik, legalább is a parasztság egy értékes részének emlékezetében, bensőségesebben foglalkoztatja gondolkodását, frissebb mozgásban tartja érzéseit. Még oly eleven külső ráhatások, propagatív, szórakoztató vagy éppen kegyeletes emlékeztetők figyelembevételével is megállapítható így az aradi gyásznapok kérdéskörében a paraszti emlékezésnek magasabbfokú fogékonysága, közvetlenebb érdekelttsége. Bár tehát a tizenhárom tábornok vértanúságával kapcsolo-

latban az országos néprajzi gyűjtés nem szolgáltat olyan adalékokat, amelyek a történetírás előadását kiegészíthetnék, az aradi események utózengejét a paraszti emlékezetben kivételesen széles terjedelemben igazolja.

A kivételes jelentőségű közléseket, ismételjük, parasztságunk egyik értékes hányadának köszönjük. Nem kevésbé tanulságos azonban a hiteles és részletező beszámolóik mellett a töredékes, hézagos vagy új összefüggésekre utaló paraszti közlések rendkívüli gazdagságú tömkelegének áttekintése sem,

19—21. Veszprém megyei pásztor botjáról. (Rajzolta Csikós Tóth András)

amely fejlődésével a néphagyomány életének általános törvényszerűségeit sok meglepő részletfinomságban szemlélteti.

A hagyomány dominánsai

A hagyomány százéves multjához képest a történelmi hitelű paraszti közlések mégoly tanulságos sorozata is csak kivételnek számít. Az adatszolgáltatások túlnyomó hányada a hagyományt már a sűrítésnek és stilizálásnak abban a sajátos állapotában rögzíti, amely a gazdaságosságra és egyben költőien tiszta, áttetsző formára törekvő paraszti emlékezés mechanizmusának sajátossága. Az egyszerűsítő, tömörítő folyamat tanulságosan szemlélteti az aradi hagyomány anyagán, mint igyekszik a paraszti gondolkodás az események lényegét néhány domináns mozzanatában összefoglalni, a történetek lényegét jól áttekinthető képletté rendezni. A hagyományozódás állandó folyamatában szükségszerűen és mindenütt lezajló jelenség számos jellemző részletmozzanatában figyelhető meg itt parasztságunk Aradra vonatkozó közlései nyomán.

A probléma lényegét legtisztábban a negyvennyolcas országos gyűjtésnek arra a kérdésre adott válaszai szemléltethetik, kit is terhel a felelősség az aradi vértanúk kegyetlen meggyilkolásáért? A hóhér mellett felötlenek előttünk a hóhérok: a németek, osztrákok, a kormányférfiak, a politikai élet cselszövői

s maga az uralkodó. Együtt valamennyiükben egy teljes politikai rendszert ültet az emlékezés a vádlottak padjára, amely következetes kegyetlenséggel iparkodik az országot százados lefokozottságának kényszerű állapotában megtartani. »A vezértábornokokat kivégezték a németek« (Au. XVI. Irányi L.), olvassuk; »az osztrákok kivégezték a 13 aradi vértanút« (Au. XV. 20. Irányi L.); »Ki is vót a királyné, azt hiszem Zsófia, mert a 13-at az akasztatta fel« (Bé. I. 136. Bertalan E.); »a Ferenc Józsefné akkor a 12 vértanút felakasztatta« (Ze. XXI. 1. Igaz M.); »az ördögtől elkárhóztatott Jellasich« akasztatta fel őket (Pe. XLII. 15); »Görgey nevű volt, aki kivégeztette« (Ze. XXXII. 168. Igaz M.); »Ferenc Ferdinánd akasztatta fel a 13 aradi vértanút« (Ba. VII. 6. Irányi L.); »Ferenc Jóska mind kivégeztette« (Bo. XXXV. 31. Orosz G.); »Ferenc Jóska csinálta« (Be. V. 139. Babus J.); »a tábornokokat fölaggatta« Ferenc

22—24. Veszprém megyei pásztor botjáról. (Rajzolta Csikós Tóth András)

Jóska (Za. III. 53. Sztankovszky I.); »a vértanúk kivégzésében is ő volt a mester« — Ferenc Jóska (Bo. XVI. 7. Barabás J.) stb. Mindazok azonban, akiket ez a feleletsor az aradiak kivégzésében elmarasztal: az osztrák, a német nép, a későbbi trónörökös nevéen említett Ferenc Károly, s felesége, a királynővel összecserélt Zsófia főhercegasszony, mint a kamarilla alakjai, a harcot kihívó Jellasich és maga az uralkodó, — aránylag távolról osztoznak a felelősségben. A nép emlékezetében velük szemben érthetően más valaki nyomul előtérbe s válik központi jelentőségében dominánssá; az, aki mint közvetlen intézkedő szerv részes a vértanúk kivégzésében: — Haynau.³⁶

A népi közmeggyőződés szerint történelmünknek ez a vértől csöpögő alakja, aki már a magyar események előtt oly vadállati kegyetlenséggel veri le az olasz felkelést, hogy »bresciai hiénának« nevezik el, viseli a felelősség oroszlánrészét. Az országos gyűjtés során elhangzott nyilatkozatok mintegy 60 százaléka vallja: »A tábornokokat Haynau végeztette ki« (Bé. XV. 78.

³⁶ Tömör jellemzését adja *Hermann Egyed* id. tanulmánya.

Bereczki I.), »az a vad tigris fenevad« (Bé. I. 135. Bertalan E.); »a császári hiéna« (Bo. XXI. 78. Nagy Dezső és Német S.); »akit hiénának is neveztek kegyetlensége miatt« (Csa. I. 156. Dávid—Hegedűs); »egy osztrák kutya, valami rettenetes állatember« (Bo. XXVI. 74. Szolnoky L.); »Haynau volt a bíró« (He. XIV. 54. Juhár Antal); »Haynau vezényelt« (Pe. VIII. 3. Aukner T.); »a főhóhérja a németeknek« (Csa. IV. 12. Dávid — Hegedűs); »Haynau az hóhérjuk volt a tábornokoknak« (Ze. VI. 51); »Haynau volt akkor a főparancsnok és azt mondják nevetett közben« (Pe. XXXI. 5.); »nem is volt ember az az osztrák« (Pe. XXIV. 24. Solymos E.); »azért kapta mint vérdíjat itt Szalkánál azt a kastélyt« (Szab. II. 4). Alakja így szorítja háttérbe mindazokat, akiket az aradi eseményekkel kapcsolatban a vád terhel, mint a valamennyiök vállalta szerep, az embertelen bosszúállás megtestesülése. Hogy éppen ő lett a vándló népi emlékezésben dominánsa, abban szemellát-

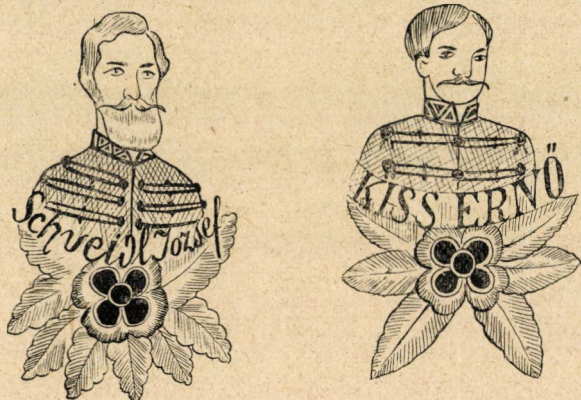
25—26. Veszprém megyei pásztor botjáról. (Rajzolta Csikós Tóth András)

hatóan a »bresciai hiéna« elnevezés is részes; ez az elnevezés viszont — mint kívülről be- és fölülről leszűrődött mozzanat — ismét a hagyomány gondozottságára utal.

A paraszti emlékezésnek e domináns elemeket kereső gazdaságossága jól megfigyelhető azonban azon a sajátos átalakuláson is, amelyen magának a tizenhárom hősnak alakja esik át a hagyomány százesztendős életében. Amennyire szilárd alapja az emlékezésnek a tömegmészárlás okozta országos megrendülés, amelyen általános a »tizenhárom vértanú« emlegetése, annyira szükségszerűen adódik éppen a kivégzéseknek e magas számából a paraszti emlékezet megtorpanása is. Már a tábornokok nevének pusztá bevésése sem könnyű feladat. »Tanultuk az iskolában ezeket a neveket, el kellett mondani, nem tudom elmondani«, halljuk a jellemző nyilatkozatot (To. VIII. 46). Így adódik az a különös helyzet, hogy míg az egyes tábornokok nevét hősi diadalaik külön-külön a mai napig is fenntartották, halálukkal kapcsolatban e nevek

elhomályosultak. A tizenhárom tábornok emléke eleven, míg nevük lassan feledésbe merül. Az országos gyűjtés során elhangzott nyilatkozatok közül mindössze egy említi hat kivégzett vértanúnk : Damjanich, Kiss, Nagy, Pöltenberg, Dessewffy, és Lázár nevét; (Ze. XXII.11. Dégh L.); további három nyilatkozat négy-négy tábornok nevének említésével emelkedik ki (Fe. II. 112; Fe XI. 146. Juhár L. és No. IV. 36. Bakó F.). Ezek a népi emlékezet legnagyobb teljesítményei. Általában a bizonytalankodásnak kézzelfogható jelei mutatkoznak a vértanúk nevének visszaadásában. Damjanich helyett Damjanovichot is emlegetnek (mint Be. V. 58. Babus J.), a huszárcsapatok élén vitézkedő Vécsey Károly neve Huszár Károlyrá alakul át (He. X. 30. Luttor M.), Leiningen nevét nem egyszer Leiningen alakban halljuk viszont (így Ko. I. 4. Aukner T.), s ugyancsak Leiningen neve egy alkalommal — minden kegyelet ellenére — »k' a fene tudja Károly« megjelöléssel is előfordul (Be. V. 58. Babus J.). Számos alkalommal olyan hadvezéreket is emlegetnek az aradiak között, akiket jó

27—28. Veszprém megyei pásztor botjáról. (Rajzolta Csikós Tóth András)

csillaguk a vértanúk sorsától megóvott; így Klapkát, Bemet, sőt Görgeyt (így Za. IV. 53. Vajkai A. és Bo. XXVI. 74. Szolnoky L.). Van rá eset, hogy a vértanúkról szólva a béna karú Bem apót és a törött lábú Damjanichot téveszti össze valaki s úgy véli, »Bem apót, a féllábút, kocsin vitték kivégezni« (He. X. 104. Luttor M.). Két tábornok: Lahner és Knézič nevét egy alkalommal sem elevenítik fel a nyilatkozatok a vértanúk között, Vécsey a jelzett bizonytalan adaton kívül csak további egy említéssel szerepel, s ugyancsak egy-egy alkalommal kerül elő az aradi tábornokok sorában Aulich, Dessewffy, Török és Schweidel neve. Így voltaképpen csak Nagy Sándor, Kiss Ernő és Leiningen-Westerburg (e teljes nevén csak egyetlen nyilatkozat — Bé. XIII. 358. Diószegi V. ismeri) alakját helyezi el a népi emlékezés több-kevesebb biztonsággal az aradi vésznapok hősei között; s mindenek előtt — Damjanichot.

Damjanich

Damjanich János az aradi vértanúk domináns egyénisége parasztságunk emlékezetében. Alakjában foglalja össze népünk mindazt, ami az eseményekben lényeges. Ragyogó vitézségét, rendkívüli lelkierejét, az utolsó pillanatokig

29. Egy ismeretlen eredetű faragott botról. (Rajzolta Csikós Tóth András)

elevenen pezsgő szellemét, forró szabadságszeretetét és lenézését a nemtelen ellenséggel szemben — személyében látja testet öltve a hagyomány. Egyéniségének jelentőségét haditettei mellett nyilván kivégzésének különös körülményei is kiemelik: törött lába megsokszorozza az utolsó órák szenvedéseit, kocsin vitték a vesztőhelyre, mankón ment az akasztófaig s mint a bűnösök egyik legbűnösebbjét, utolsóelőttinek adja hóhérekre a rémuralom, hogy társai

sorsának látása is tetézzé szenvedéseit. Hozzájárul mindezekhez bátor szókimondása is : a hatalom képviselőinek tetteit az utolsó percekig kesernyés humorú bíráló megjegyzésekkel kíséri. E körülmények folytán lesz a véres hősök hősevé. Rendkívüli népszerűségével egyetlen vértanú-társa sem vetekedhetik. Az aradi események egyszerű emlegetése során legtöbbször Damjanich neve bukkan fel a népi nyilatkozatokban ; lelkierejét annyira jellemző mondása, amelyet hóhérjához intéz, amikor a kötelet nyakába teszi : »fel ne borzold a szakállamat, mert ennek gondját viseltem« (Bé. XIII. 398) — mint anekdotikus szállóige tér vissza a népi emlékezések hosszú sorában ; a Damjanich kivégzéséről szóló nótát pedig nem kevesebb mint 53 hosszabb-rövidebb változatban gyűjtötte össze a néprajzi kutatás és ezen felül még az énekek további 8 említése is ismeretes.

Negyvennyolcas népi és népszerű költészetünk anyagából az egy Kossuth-nótát kivéve egyetlen más szövegünk sem dicsekedhetik a vértanúk nótájához fogható elterjedtséggel, mint az alábbi adatok igazolják.

A. Irodalmi adatok

1. A szabadság vértanui (!) az aradi várban. In : Az igaz magyar a XIX. századból. Honvéd dalok, katona-búcsúzó, és hazafias magyar dalok. Bp. 1875. Bucsánszki 14—16. 1. (A vers legrégebb előfordulása, a szövegromlás nyilvánvaló jeleivel. A füzet korábbi, 1870. évi változatát Batári Endre »szerkesztette össze« ; ebben szövegünk még hiányzik, helyén Pálóczi Horváth »Magyar marssa« olvasható. V. ö. Kálmány Lajos népköltési hagyatéka. Szerk. Ortutay Gyula. I. Történeti énekek és katonadalok. Bp. 1952. Akadémiai Kiadó 297—299. 1. Dégh Linda jegyzetével).

2. »Az aradi vértanúk«. In : Szabó Antal : Az aradi gyásznapi emléke. Bp. é. n. (1899). Bálint Lajos 31—32. 1.

3. Nagy-Enyedi Bende Albert : Uj szózat 1848—49 évről. Marosvásárhely — Brassó, é. n. Uj dal — Hej de szépen felsütött a nap sugára ; — szerint. (Említi Baróti Lajos : Petőfi a ponyván és a népirodalomban. Bp. 1910. Kunossy, Szilágyi és társa 65 l. Nótajelzése a vértanúk nótájára hivatkozik.)

B. Régebbi lejegyzések

4. Bereczki Imre katonakönyvében 1901 jelzéssel. Dévaványa (Jnsz. IV. 225.)

5. Molnár Antal fonográf felvétele Gyergyó-Csomafalváról 1911. Országos Néprajzi Múzeum M. H. 1513/a lelt. sz. dallamával.

6.—7. Kálmány Lajos lejegyzései. V. ö. Kálmány Lajos népköltési hagyatéka. I. id. kiadás 297—299. 1. (Dégh Linda jegyzetei szerint az első változat kézirat másolata, a második a nép ajkáról való).

8.—9. Nem ismerem és így szövegszerű tanulságaiban nem használom fel Vikár Béla két Pápán gyűjtött szövegét. V. ö. Kálmány Lajos népköltési hagyatéka I. id. kiadás. 299. 1.

10. Mezőkövesd 1930. Sándor István gyűjtése a 15 éves Nyitrai Gyula ajkáról.

11. Hódmezővásárhely 1934. Péczely Attila gyűjtése az 53 éves Hős Nagy Mihály ajkáról. Országos Néprajzi Múzeum. M. Sz. 3163. lelt.sz. dallamával.

12. Lászlófalva (Szlavónia) 1940. Dr. Kiss Lajos gyűjtése az 56 éves Dezső Jolán és Pöte Istvánné ajkáról. (Országos Néprajzi Múzeum E. A. 1020. sz. dallamával.)

C. A 48-as országos gyűjtés adatai (1947—1948.)

13. Vásárosdombó (Ba. LVI. 23. Banó I.); 14. Vékény (Ba. LVIII. 44. Gábrriel A.); 15. Endrőd (Bé. VI. 115. Bereczki I.); 16. Doboz (Bé. további jelzés nélkül; Diószegi V.); 17. Biharderecske (Bi. további jelzés nélkül); 18. Mezőkövesd (Bo. XIII. 8. Fejes Zs. és L.); 19. Szihalom (Bo. XXIX. 19. Fejes Zs. és L.); 20. Nagyvisnyó (Bo. XVI. 7. Barabás J.); 21. Sajókápolna (Bo. XXI. 3. Igaz M.); 22. Pákozd (Fe. IX. 21.); 23. Füle (Fe. XIII. 11. Szolnoky L.); 24. Balmazújváros (Ha. I. 483.); 25. Tarnaméra (He. XXIX. 1.); 26. Dévaványa (Jnsz. IV. 135.); 27. Tiszaszentimre (Jnsz. XVIII. 133. Nagy Dezső—Német Sándor); 28. Érsekcsanád (Pe. XIV. 47.); 29. Dunapataj (Pe. XVI. 14. Solymos E.); 30. Kalocsa (Pe. XXIII. 34. Solymos E. és Harmat Mária dallammal); 31. Kalocsa (Pe. XXIII. 43. Solymos E.); 32. Kalocsa (Pe. XXIV. 24. Solymos E.); 33. Szentmártonkáta (Pe. XLII. 155.); 34. Uszód (Pe. XLVI. 6.); 35. Szabolcsveresmart (Szab. XV. 1. Bálint S.); 36. Bogyiszló (To. további jelzés nélkül. Csermák G.) 37. Bogyiszló. (To. további jelzés nélkül. Csermák G.); 38. Veszprém (Ve. XXX. 4.); 39. Szentgál (Ve. XXVI. 18.); 40. Szentgál (Ve. XXVI. 19.); 41. Szepetnek (Za. XXVI. 9. Banó I.) 42. Szepetnek (Za. XXVI. 42. Banó I.); 43. Szepetnek (Za. XXVI. 65. Banó I.); 44. Szepetnek (Za. XXVI. 71. Bano I.); 45. Alsőszenkerzsébet (Za. XXVI. 97.); 46. Olaszliszka (Ze. XIX. 65.); 47. Tarcal (Ze. XXXI. 2. Nagy Lajos).

D. Egyéb közlések

48. Debrecen, Elefánthy Sándor gyűjtése; dallammal. Közli Volly István: Ütik a rézdobot. 48-as népdalok, Kossuth-nóták, verbunkosok. Bp. 1947. 34—36. 1.

49. Baja. V. ö. Volly id. mű 36. 1.

50. Doroszló, Bács-Bodrog m. V. ö. Volly id. mű 36. 1.

51—52. Szabolcs- és Szatmár-megyében lakodalomban dalolják. K. Kovács László szíves közlése.

53. Nem ismerem Kemery Mike Gyula debreceni közlését. V. ö. Kálmány Lajos népköltési hagyatéka. I. id. kiadás. 299. l.

Nem találok Dégh adatai közül a He. XIX. 1.; Pe. XXXIII. 49.; Pe. LXII. 15.; Za. XXI. 9. és Za. XVI. 42. jelzésű 48-as gyűjtési adatokat; ezek feltehetően a fenti 25., 31., 33., 41., és 42. sz. adatokkal azonosíthatók.

E nóta egyébként is a dominánsok kialakulásának egyik legjellemzőbb példája. Saját gyűjtésemből álljon itt mezőkövesdi változata, amint azt 1930 október 6.-án a 15 éves Nyitrai Gyula szájáról feljegyeztem.

1. Jaj, de búsan süt az őszi nap sugára
Az aradi vártömlőnek ablakára,
Szánja azt a tizenhárom magyar vitézt,
Ki a tömlőc fenekén a halálra kész.
2. A magyarnál volt mindenik generális
Diadalmas győzedelmes száz csatán is.
Bátran néztek szemé közé a halálnak,
Hiszen vele szemközt nem csak egyszor álltak.
3. Elítélték sorba mind a tizenhármat,
Szóttak-fontak a nyakukba ezer vádat.
Elnevezték felségsértő pártütőknek,
Hogy a magyar szabadságért harcra keltek.
4. Uram fia ! Az ítélet akasztófa,
Mintha gyáva útonállók lettek volna,
Mintha nem volnának méltók egy lövésre,
Katonához, férfiúhoz illő végre.
5. Zörög már a tömlőcajtó vasa, zárja,
Jertek, jertek hős magyarok a halálra.
Búcsúzzatok el egymástól mindörökre,
Ugy menjetek, úgy szálljatok jobb életre.
6. Ki is jöttek vérző szívvel, haloványan,
Elbúcsúztak egy pár szóval katonásan,
Gyerünk pajtás az Istenhez fel az égbe,
Hadd fordítsa szemeit a magyar népre.
7. Jaj, de boldog, kit először nevezének,
Hogy a halált legelőször ő lelné meg.
Jaj, de bezzeg kit végsőnek hagynak hátra,
Bajtársai szenvedését végigvárja.

8. Damjanichot hagyták végső vértanúnak,
Hogy érezze terhét, kínját a bosszúnak.
Kegyetlenül haragszik rá mind a német,
Számталanszor földig verte őkelméket.
9. Ott állt köztük mankójára támaszkodva,
Mint egy dülőfélben levő templom tornya,
Mint vad tigris, mely vas közé vagon zárva,
Ingerkedő gyermekesereg játékára.
10. Körülnézett olyan hősen, olyan bátran,
Mintha volna honvédek közt a csatában.
Bajtársai mind ott függnek már előtte,
Ő is indul, ő is megyen jobb életre.
11. Mintha amit szenved, nem is halál lenne,
Mintha nem is sírba, hanem báldba menne,
A németek busa képpel bámulának,
Mily könnyen mond jóéjszakát a világnak.
12. Dörgő villám ! Ezek hát az én bírám,
Kiket összetörtek az én katonáim ?
Mondhatom, hogy derék hősök, szép vitézek !
Nincs kedvem az életre, ha rájok nézek.
13. És megállt az akasztófa közelében,
Megöleli, megcsókolja keservében.
Isten hozzád, szabadságom keresztfája !
Rajtad halok meg hazámért, nem hiába.
14. Sürög-forog már a hóhér a kötéllel,
Számolni egy magyar vitéz életével.
Damjanich meg így kiált fel nyugalmában :
Vigyázz fattyú ! Fel ne borzold a szakállam !
15. Aradi vár, aradi vár, halálvölgye,
Híres-neves magyar hősök temetője,
Teremjenek határidon vérvirágok,
Felejtethetlen legyen az ő haláluk.

A nóta Damjanich alakját központi helyre állítja, a tizenháromnak döbbenetes halálát mintegy összesűríti Damjanich kivégzésének rajzában.

Tizenöt versszakából nyolc kizárólag vele foglalkozik: szavait idézi, egyéniségét jellemzi, sorsát ábrázolja. Változatainak túlnyomó többsége nem is említi más tábornok nevét. Mindössze két esetben, a békésmegyei Endrődön és a zempléni Tarcalon gyűjtött szövegekben találkozunk egy-egy eléggé ügyetlen, bár egymásközt párhuzamos olyan további kísérlettel, amely külön versszak beiktatásával Nagy Sándort, az állítólagos első kivégzettet (a valóságban Pöltenberg nyitotta meg a sort !) állította szembe Damjanich-csal, a »végső vértanúval«. E »végső vértanuság«-ról egyébként a történelem nem tud. A történetíró inkább Haynau szavaira emlékszik : »ha százan volnának is, akkor is az utolsó lenne Vécsey«. ³⁷ Így Damjanich szerepének hangsúlyozása a balladában Vécsey rovására ugyancsak alakjának mindenki mást elmosó domináns jelentőségét szemlélteti, sőt az akasztófa megcsókolásának mozzanatában domináns szerepével a tizenhárom tábornok körén is túllép : mint ismeretes, Csányi László volt közlekedésügyi miniszter volt az, aki kivégzése előtt a hóhérkötelet megcsókolta. ³⁸ Éppen nem helytálló tehát az a megállapítás, hogy a vers »tökéletesen követi a szemtanúk elbeszélésének menetét.« ³⁹

Mikorra sűrűsödött össze Damjanich jelképes jelentőségű alakjában az aradi vértanúkra vonatkozó hagyomány, mikorra jött létre a ballada alapszövege, nehéz volna eldönteni. Hogy a nótát jóval régibbnek kell tartanunk, mint azt első feljegyzéseinek ideje sejtetné, az már elterjedtségének rendkívül széles köréből is következik. Ismeretét az említett Budapesten kiadott ponyvafüzetek mellett a Dunántúl 16, a Jászságban és az északi megyékben 11, a Tiszántúl 12, a Duna-Tisza közén 9 gyűjtési adat igazolja s ezekhez járul még két adat Erdélyből, egy pedig Szlavóniából. Ha fontolóra vesszük, hogy az alapszövegből kisarjadt változatok az ország minden tájára szétágaztak, s a néprajzi gyűjtésekben már a ballada első feljegyzései is egymástól messze fekvő vidékeken történnek, az alapszöveg keletkezésének korául nyilván az 1875. évnél korábbi időket kell felvennünk. Az országos gyűjtés időpontjára, az 1947. évre számítva át a korábbi adatszolgáltatók életkorát, azt tapasztaljuk, hogy a ballada ismerőinek sorában ebben az évben mindössze ketten lehetnek alatta ötvenedik életévüknek ; viszont ötven fölött van a jelzett esztendőben 4, hatvan fölött 8, hetven fölött 12, nyolcvan fölött 5 és kilencven fölött 5 adatszolgáltató (a további adatszolgáltatók életkora ismeretlen). A ballada tehát, úgy látszik, egy letűnő, sőt már le is tűnt nemzedék tulajdona, amelynek csak az átlagos életkort messze túlélő tagjai hozták el napjainkig az aradi emlékeket. Közülük ketten saját leleményüknek állítják Damjanich nótáját: »meg is énekelte még fiatal korában a 13 aradi vértanú sorsát, azt szívesen hajlandó elmondani,« olvassuk az országos gyűjtés egyik adatszolgáltatójáról (Fe. IX. 21) ; a másik hasonlóképen »büszkén

³⁷ Vécseyné személyes közlése. V. ö. Aradi vértanúk albuma c. id. mű 85. l.

³⁸ V. ö. *Degré Alajos* : Fátyolos idők. In : Aradi vértanúk albuma 155. l.

³⁹ V. ö. *Dégh Lindának* egyebekben tanulságos jegyzetanyagát a *Kálmány Lajos* gyűjtötte szövegekhez. *Kálmány Lajos* népköltészeti hagyatékának idézett helyén (I. 299. l.)

kivágta, hogy ő csinálta az éneket» (Harmat Mária közlése Kalocsáról). E nyilatkozatok inkább mint az irodalmi becsvágy szerény népi adalékai érdemelnek figyelmet. A nyilatkozatok másik csoportjában e magas életkorú nemzedék apját, tanítóját, vagy általában gyermekkorának öregjeit jelöli meg áthagyományozóként s forrásként egy még régebbi nemzedékre utal. »Én édesapámtól tanultam«, vallja a 71 éves Somogyi László (Fe. XIII. 11. Szolnok L.); »az én apám sokat énekelte ezt a nótát«, mondja a 78 éves Takács Józsefné (Ze. XXXI. 2. Nagy Lajos); »a verset írta Moorung János egykori tarnaméri kántortanító«, olvassuk a gyűjtő feljegyzését a 93 éves Juhász János tanítójáról (He. XXIX. 1.); »ezt még a Wolf evangélikus tanító tanította minékünk«, emlékszik vissza az 56 éves Fischl Ferenc (Za. XXVI. 70. Banó I.); »az öregektű hallottam, ütünk a marhák mellett, az öregök énekűtek«, mondja a 72 éves Hetesi László Vásárosdombón (Ba. LVI. 23 Banó I.). Ha elfogadjuk az adatközlőknek azt az állítását, hogy az aradi vértanúk nótáját sokáig csak titokban énekeltek, úgy az ének alapszövegének keletkezési idejéül az 1867 előtti évtizedeket sok valószínűséggel jelölhetjük meg.

Ugyanezt igazolja a ballada változatainak pontosabb áttekintése is. A kántorköltészet stílusában tartott, irodalmias veretű, fellengzős alapszöveg széttöredezését e változatok sok tanulsággal szemléltetik. A mezőkövesdi változat versszakainak sorszámozását fogadva elkiindulási alapul, legismertebbnek természetesen a leggyakrabban énekelt első versszakot kell tartanunk, amely a gyűjtésben 33 adattal szerepel. Népszerűségében ezután a 6. versszak következik (»Zörög már a tömlőcajtó«...) 21 adattal, majd a 15. versszak (»Aradi vár, aradi vár, halál völgye«...) 18 adattal, a 6. versszak (»Ki is jöttek vérző szívvel...«) 18 adattal és a 14. versszak (»Sürög-forog már a hóhér...«) 15 adattal. Aránylag gyakori még a 3. (»Elítélték sorba mind...«) és 8. (»Damjanichot hagyták végső vértanúnak...«) valamint a 4. (»Uram fia! Az ítélet akasztófa...«) és a 7. (»Jaj de boldog, kit először nevezének...«) versszak is 12—13 adattal. Ezek a versszakok mintegy a népi emlékezet törzsanyagát hordozzák. Ezzel szemben a magyarázó jellegű másodikat, a merészebb kép-fantáziával dolgozó kilencediket, a keveset mondó tizediket, a hangulatból kihulló tizenegyediket és a dörgedelmes tizenkettediket lassanként kirostálja a népi emlékezet. A költői hatású 13. versszak hasonlóképen csak 7 adattal szerepel. A ballada tizenöt versszaka közül tehát hat már csak ritkábban fordul elő a különböző változatokban. Mindent összevéve: népünk emlékezetében összeállításunk szerint a ballada törzsét alkotó 9 versszak összesen 125 előfordulásban él, míg a jelek szerint feledésre ítélt további 10 versszakot összesen 50 előfordulásban ismerjük.

Az utóbbi szórványosan felbukkanó versszakcsoportban vesszük számba az aradi vértanúk nótájának három olyan strófáját, amely a mezőkövesdi változatban nem szerepel. Ezek közül az egyik Nagy Sándort, az első vértanút állítja szembe (mint már említettük) Damjanichsal (B. VI. 115; Ze. XXXI. 2. Nagy L.):

Nagy Sándor derék vitéz volt, hős tábornok
 Ezt nevezte ki először a hatalom.
 De vértanúnak hős. A hős szíve feldobogott.
 Jó Damjanich keservében emígy szólott.

Természetes helye nyilván a mezőkövesdi változat 6. és 7. versszaka között volna megállapítható. Egy zalai változat a nóta végébe tűzi a következő strófát (Za. XXVI. 9. Banó I.):

Felszabadult általuk a rabszolgaság,
 Megnyertük most örökre a magyar szabadság
 Folyik vérük a Dunába, a Tiszába
 Siratja azt minden magyar hon leánya.

Végül három vármegyében is jelentkezik az alábbi versszak (Pe. XLII. 155; Jnsz. IV. 225; Szab. XV. 1. Bálint S.);

Megkondul az aradi vár gyászharangja
 Tizenhárom magyar hősnek halálára
 Damjanovics felkiáltott nyugalmából
 Ne félj magyar, meg ne borzadj a haláltól.

Ez a részlet tartalmának rugalmassága folytán a nóta mezőkövesdi változatának több helyére is szervesen volna illeszthető. Fokozottabban figyelemre-méltó mindezekén kívül az a körülmény, hogy egyes feljegyzések az aradi vértanúk nótájának szövegében két további anorganikus, sem tartalma, sem hangulata szerint oda nem illő versszakot, illetve versszak töredéket is közölnek. Nyilván az aradi vértanúk nótájának dallamára énekeltek önálló nótákkal állunk szemben mindkét esetben. Közülük a kalocsai versszak töredék aránylag jelentéktelen tréfálgozás:

A toronyba delet ütött már az óra
 .....
 Mögfütt már a levesemben barna csuszám
 Mégis vár az én kanalom, koplal a szám.

Annál tanulságosabb a dévaványai feljegyzés, amely utolsóelőtti versszakával a dallam multjának felderítéséhez segíti hozzá a kutatót (Jnsz. IV. 225):

Nem forog már aranypréda táboromon,
 Sem győzhetetlen koszorú a kardomon.
 Színét-javát táboromnak elvesztettem
 Nincsen annyi fegyveresem, mint betegem.

Pálóczy Horváth Ádám ismert »Vissza Mars«-ának (»Mars! Sijess Hazádba vissza, kis seregem! «) — a napóleoni idők kedvelt indulójának — sorai kapcsolódnak össze itt önálló versszakká. Magyar Árion című kéziratából idézzük a fentiekkel párhuzamos, vagy hangulatilag rokon részleteket:

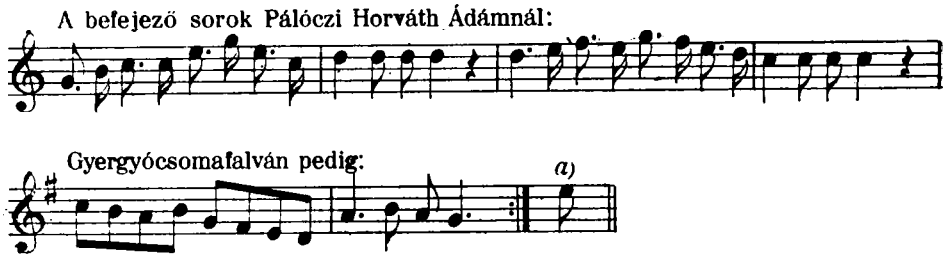
»S ím! ma mi fordulat esett jobb sorsomon?
 Szégyen erős, győzhetetlen táboromon? «
 »Java-java táborom' el-vesztegetém«
 »Nintsen annyi fegyveresem, mint betegem«,

Pálóczy Horváth nyolcsoros strófájának szövegtörédekeiből tehát az eredetinek ritmusát őrző négy soros versszakot alakított ki és őrzött meg népünk — ez cseng vissza Damjanich nótájának dévaványai változatában; de visszacseng első három sorának dallamában is. Így az aradi vértanúk nótája lényegében a Pálóczy Horváth Ádám indulójából kialakult négy soros népdal dallamához készült szövegadaptáció. A napoleoni korszak dallamainak hasonló korszerű átszövegezése a szabadságharc idején és általában a XIX. század folyamán általánosan ismert jelenség; már Káldy megfigyeli, hogy a szabadságharc dalai között több olyan akad, »amelyeknek versét más, régiebb népdalokra énekelték.«⁴⁰ Az aradi vértanúk nótája tehát irodalmias színezetű, bombasztikus szövege ellenére lényegében a folklór-jelenségek általános fejlődéstörvényei szerint alakult ki és él tovább a magyar néphagyományban.

Mérsékelve Pálóczy Horváth Ádám

Moderato Gyergyó-csomafalva

a)

Szövegének és dallamának Napoleon-korára utaló mozzanatai, úgy véljük, erősítik gyanúkat, hogy a nóta nem XIX. századvégi képződmény, hanem még az önkényuralom korának terméke. Feltevésünket csak erősíti, hogy N.-Enyedi Bende Albert »v. dalnok«, »danoló és szavaló«⁴¹ — minden valószínűség szerint vásári énekes — egyik egylapnyi kiadványában, melyet Marosvásárhelyt és Brassóban »Uj szózat 1848—49. évről« címen a századforduló éveit táján »szerkesztett«, — dallam-jelölésül már balladánk kezdősorát idézi: »Uj dal — Hej de szépen felsütött a nap sugára! — szerint«. Így a századforduló éveiben már az aradi vértanúk nótája oly általánosan ismert lehetett, szövege a hagyományból kölcsönzött dallamhoz oly szorosan tapadt hozzá, hogy kezdősora mint nótajelzés biztos eligazításul szolgálhatott éneklő parasztságunknak.

Damjanich domináns szerepének kialakulását e szerint nagyon réginek kell tartanunk s ma már szinte szemet sem szúr a sok száz adat közt megbúvó megnyilatkozás, amely oly mélyen világít a népi emlékezés műhelyébe: »Damjanich? Az a tizenhárom vértanú vót« (Ba. LVI. 23. Banó I.)

A késett kegyelem

Az aradi hagyomány fejlődésében sajátos további mozzanat a vértanúk történetének összeszövődése egyes régi, hasonló esetekben szokványosan jelentkező tipikus mondaelemekkel. E mondaszerű kiegészülésekkel a paraszti emlékezés élesebben letér a történelmi valóság útjáról, hitelesnek bizonyuló emlékeit a néphagyomány konvencionális költői elemeivel, kedvelt vándormotívumaival színesíti ki. Bármilyen hihetetlen is, ezeknek legsajátosabb példáját a vértanúk állítólagos megkegyelmeztetésére vonatkozó vélekedések szolgáltatják.

⁴⁰ *Káldy Gyula*: A szabadságharc dalai és indulói. Bp. é. n. (1895) 4. l. Pálóczi Horváth Ádám indulójának dallamát v. ö. *Bartalus István*: Magyar Orpheus. Vegyes tartalmú zenei gyűjtemény. XVIII—XIX. század. Pest 1869. 89. l. V. ö. a továbbiakra vonatkozóan: Ötödfélszázénekek. *Pálóczi Horváth Ádám* dalgyűjteménye az 1813. évből. Sajtó alá rendezte *Bartha Dénes* és *Kiss József*. Bp. 1953. 162—163, 520—522, 753—755. l. Fejtegetéseit e tanulmányunkban már nem használhattuk fel.

⁴¹ V. ö. *Petrik Géza*: Magyar Könyvészet 1901—1910. Bp. 1917. I. k. 80. l.; *Gulyás Pál*: Magyar írók II. k. 1014.

A késett kegyelem mondáját az Aradon kivégzett tizenhárom tábornok történetéhez a 48-as Országos Bizottság gyűjtésének tanulsága szerint az adatközlők meglepően hosszú sora fűzi hozzá. Talán fölösleges említenünk, hogy Haynau rémuralmának e kezdőkorszakában, a bosszú rendszerében, kegyelemről szó aligha lehet, a királyi amnesztia lehetősége az októberi napokban teljességgel ki van zárva. A reakciós osztrák kormánynak az a rendelettervezete, amely a halálos ítéletek végrehajtását előzetes kormányjóváhagyástól tette volna függővé s Haynau vérengzéseinek legalább némileg gátat vethetett volna, Schwarzenberg Félix miniszterelnöknek, a gyászos idők e rosszlemlékű alakjának aknamunkája következtében a császári kabinetirodában nem nyert jóváhagyást. Helyette az uralkodó szabad kezét enged Haynaunak a »tisztoztatás« munkájában s az esetenként kötelező utólagos jelentéstétellel is beéri. Haynau jelszava pedig nem ismer könyörületet: »die Gnade ist gut, aber vorher hängen wir ein wenig« — a kegyelem jó, de előbb akasszunk egy kicsit — véli. Elvakult cinizmusa eleve megpecsételi a tizenhárom tábornok sorsát, — de rajtuk kívül a tisztek és honvédség sok százasa, sőt ezres tömegének sorsát is.⁴²

Ennek ellenére a negyvennyolcas néprajzi gyűjtés anyagában úgyszólván vármegyéről-vármegyére jelentkezik az a vélekedés, hogy az uralkodó a halálraítélt tábornokoknak megkegyelmezett, a kegyelem azonban bizonyos körülmények folytán megkésett. A 48-as néprajzi gyűjtés során feltárt idevágó mondananyag az aradi vértanúk kegyelmeztetésének történetét több eltérő változatban adja elő.

Az első, bágyadtabban jelentkező változat értelmében a tábornokok már ott vannak a vesztőhelyen, amikor a királyi kegyelem megérkezik: mint-hogy azonban társaik egy részét már kivégezték, illetve minthogy a kegyelem feltételei elfogadhatatlanok, maguk utasítják el megvetően az ítélet feloldását és választják a halált. E felfogás jellemzőbb megfogalmazását az alábbi nyilatkozatok nyújtják: »12-t felakasztottak, mikor megérkezett a királyi kegyelem, de a 13-ik azt mondta, hogy most már neki sem kell a kegyelem« (He. VI. 9. Barabás J.); »kaptak amnesztiát, de hármát, vagy négyet már kivégeztek és a többi is azt mondta, hogy őket is végezzék ki« (Pe. XX. 107. Juhár L.) »kettő, aki még hátra vót, aszonta: ő sem lesz rosszabb a többinél, őt is végezzék ki« (Pe. XXIV. 58. — Kecskemét); »Ferenc Jóska nem akarta a halálukat, de ezek nem vállalták a kegyelmet, azt mondták: inkább meghalok, de nem szolgálok a csehnek« (Bo. XI. 27. Igaz M.).

A nyilatkozatok teljességgel a legjobbaink méltatlan megsemmisülésén háborgó parasztság állásfoglalását tükrözik. Ebben az okadatolásban a tizenhárom megalázó kivégeztetése végeredményben erkölcsi jelentőségében teljesen átalakul: haláluk az elutasított kegyelem, illetve az elutasított kegyelmi feltételek háttérben önkéntesen vállalt sorsnak tetszik, amelyet a legyőzöttek a

⁴² V. ö. Károlyi, Angyal, Steier, Hermann id. munkáit.

győző iránt való mélységes megvetése szabad erkölcsi elhatározással idézett fel. A monda e változatának kialakulási alapjául a vértanúk történetének két igen lényeges mozzanata szolgált. A történetíró megfigyelései alapján úgy látjuk, a bajtársilag végigküzdött szabadságharcban, majd a közös balsors hordozásában bensőséges, testvériesen meleg viszony alakul ki a tizenhárom vértanú között. Ez az emberi összeforrottság főként az utolsó pillanatokban nyilvánvaló: egymás bajtársias támogatása s az egymástól való meleg búcsúvétel e perceknek egyik legmegkapóbb eseménye volt. Másrészt hiteles adatok a vértanúk kemény magatartásával azt a minden megrendültségen felül-emelkedő bátorságot is élesen aláhúzzák, amely a mondában kifejezésre jut.

Sokkal tanulságosabb e szórványosan jelentkező formulánál a paraszti nyilatkozatoknak egy általánosabb csoportja, amely mitsem tud róla, hogy az amnesztia egyeseket még életben talált: az elutasított kegyelem helyett a szó szoros értelmében megkésített kegyelem mondáját emlegeti. A paraszti nyilatkozatok idevágó részletei több jellemző típusba csoportosíthatók.

1. Az adatszolgáltatók egyik nem jelentékeny hányada megelégszik a mondai események szűkszavú közlésével, a kegyelem »tényének« s a késői közlés mozzanatának említésével. »Mikor felaggatták a tábornokokat, úgy mondták, akkor jött meg a kegyelem« (Bé. XV. 79. — Bereczki I.), halljuk a nyilatkozatokban; »Mikor felakasztották az utolsó vértanút, akkor gyűtt meg, hogy megengedtek nekik« (Bé. VI. 38. — Bereczki I.). »Ezek folyamodtak a királyhoz, de már akkorra felakasztották őket, megkegyelmezett pedig« (Bo. XXII 4. Igaz M.). »Azután már jött, hogy nem kellett volna kivégezni, de már akkor a kutyák kivégezték« (Ze. XXXII. 168. Igaz M.); »Ferenc József megkegyelmezett mind a tizenháromnak, de elkésett a futár. Mire odaért Aradra, már vége volt mindennek« (Ko. I. 4. — Szőny. Aukner T.). »Meg akartak nekik kegyelmezni, de már akkor felakasztották őket« (Fe. I. 359. — Adony).

2. A felfogás regényességével sokkal messzebbre mutat a részletesebb beszámolóknak egyik csoportja. Ezek úgy tudják, hogy a királyi kegyelem megérkezését erőszakosan késleltették: a király futárját mesterségesen akadályozták meg abban, hogy a kegyelemlevelet idejében átadhassa. Így esett, hogy a vértanúk — a hatalom akarata ellenére — mégis a vesztőhelyen végezték. Ezért a gonosz késleltetésért pedig egy kívülálló személyt terhel a felelősség; ez pedig Haynau.

»A király megkegyelmezett a tizenhárom hősnek, csak hogy Haynau nem engedte be a királyi parancsot a várba« (Bé. IV. 38. ifj. Ligeti Lajos — Békészentandrás); »A Haynau tábornok volt a hóhérjuk, az végeztette ki őket, pedig Ferenc József megkegyelmezett nekik, de Haynau nem engedte be addig a futárt a várba, míg végük nem volt« (Jnsz. IX. 17. — Karcag). »Egy Graca nevű magyar író 48-as történelemkönyvéből olvastam, hogy ezt a futárt állítólag visszatartották, hogy kellő időben ne érkezzen. A király kegyelmet adott.

Mire a futár odaérkezett, ki lettek végezve.« (To. XIX. 46. Molnár Rózsa — Pilis).

3. A nyilatkozatok egy további csoportja szerint végül a kegyelem megkésésének oka nem kívülálló személy beavatkozása, hanem a futár rosszakarata volt, aki késedelmeskedésével szántsándékkal húzta keresztül az uralkodó kegyelmi tényét s hiúsította meg saját küldetését. E változat legjellemzőbb példáit a negyvennyolcas országos gyűjtés alábbi adataiban kereshetjük. »Az aradi vértanú is megmenekült volna, ha ez a bikali Puchner báró nem késik el Aradra Ferenc Jóska kegyelemlevelével, de el akart késni, mert útálta a magyart. Puchner generális volt.« (Bá. LVIII. 8. Gábel András — Vékény). »Futár elment a királyhoz, hogy kegyelmet kérjen nekik. Ferenc Jóska megkegyelmezett. A futár nem örült neki. Nagyon elhúzta az időt visszafelé. Így meghaltak, mielőtt a kegyelem parancs megérkezett volna«. (Vas Kovács István, 80 éves. Fejes Zsuzsanna és Julianna — Borsodszemere). »A harc leverése után nagy vigasság volt Bécsben, csak Erzsébet királyné szomorkodott. Kérdezték, mért búsul és azt mondta, hogy azért a 13-ért, amelyik Aradon van elfogva. Ferenc Jóska, hogy feleségének kedvezen, kegyelmet adott nekik és futárral küldte az írást, de a futár rosszindulatú volt és későn érkezett, arra már a kivégzések befejeződtek.« (Bo. XVI. 7. Barabás Jenő — Nagyvisnyó).

E sajtóságos mondafejlődési képlet háttérében nyilvánvalóan az a jellegzetes népi vesztőhelyromantika húzódik meg, amely a Regensburgban kivégzett Lél vezér kürtmondájától a XIX. századvégi betyártörténetekig végigkíséri a paraszti hagyomány hasonló jelentkezéseit.⁴³

Az idevágó mondák szerkezeti felépítésére jellemző, hogy a jóelőre kihirdetett halálos ítélet végrehajtására vonatkozóan a lehetőség szerint az utolsó pillanatokig bizonytalanságban hagyja a hallgatót vagy olvasót. Az utolsó pillanatokig egyre idegfeszítőbb atmoszférában kell mérlegelnünk a kérdést: megmenekül-e a nép szívéhez hozzánőtt hős a gyászos haláltól vagy a vesztőhelyen végzi? A kérdés eldöntése két feltételtől függ: egyrészt, hogy megadatik-e s másrészt, hogy megérkezik-e a végső percig a remélt kegyelem. Régi igazságszolgáltatásunk gyakorlatában ugyanis a XIX. század második feléig nem látszik kivételes jelenségnek, hogy a halálraítéltnak csak a vesztőhelyen adják hírül a megkegyelmeztetés tényét s így a halálraszántság élményein akkor is keresztül kell vergődnie, ha egyebekben kegyelemre érdmesnek ítélnék. »Martinovicsot bajjal vonták a székhez«, olvassuk például Kazinczy-nál.⁴⁴ »Ott beköték szemeit s a hóhérlégény tartotta a kendő végét. A kopasz koponyáról lesiklott a kendő s Martinovics az öröm mosolyával pillanta körül. Gráziát reményle. De szemeit ismét beköték s feje repült.« A szemtanuk szerint az aradiak kivégzésének formaságaihoz is hozzátartozott, hogy a várporkoláb

⁴³ Sándor István: A késett kegyelem mondái. Ethn. 1948. 138—145. l. A Lél-mondáról Solymossy Sándor: Lél vezér kürtmondája. Ethn. 1930. 17. l.

⁴⁴ Fogságom naplója. Kiadta Tolnai Gábor. Bp. 1951. 56. l.

»a vezénylő őrnagy elébe lép, katonai módon üdvözlí s főnhangon (németül) háromszor egymás után az elítélt számára kegyelmet kér.« Mindháromszor : »Istennél a kegyelem« — hangzott a horvát őrnagy válasza.⁴⁵ Csak e sok évszázados ítéletvégrehajtási formaságokkal való összefüggésében érthető a megkésétt kegyelem mondája. Ám kialakulásának megértéséhez mindezek mellett még az üzenetközvetítésnek azt a modern technikai berendezéseket megelőző korszakát kell felidézünk, amikor a hírnök, a követ, nemzetközi néven a »courrier« vágat — szóláskincsünk idevágó hagyomány — elemei szerint — »lóhalálában«, »váltott lovakkal«, hogy egy-egy nagyfontosságú hír kellő időben való érkezését biztosítsa. A problémakör szélesebb körű, adatszerű áttekintése a művelődés-történeti kutatások további feladata ; annyi kétségtelen, hogy a késett kegyelem mondáját a magyar hagyományban igen határozott nyomok jelzik.

Hogy az aradi kivégzésekhez oly alkalomszerűtlenül kapcsolódnak hozzá a késett kegyelem mondái, abban több magyarázó körülmény játszhatott közre.

Indítást adhattak e híresztelésekre az önkényuralom későbbi korában az uralkodónak házasságkötése, majd magyarországi látogatása alkalmával kiadott kegyelmi intézkedései, amelyek egyeseket nyilván kiemeltek gyötrelmeik állapotából ; de a halottakat már fel nem támaszthatták. Az aradi vértanuk számára e rendeletek nyilván a »késett kegyelem« tényei. De szóba jöhet e kegyelmi mendemondák magyarázata során a kegyelemmel üzött felelőtlen játéknak egy-egy olyanféle esete is, mint Ruby huszárkapitányé.⁴⁶ Rubyt Temesvárt halálraítélték, a vesztőhelyen azonban kegyelmet kapott ; erről a fogházból édesanyját is értesítette s barátait megmenekülése alkalmából lakomára hívta. Ámde a lakoma során — »a porkoláb belépett s Rubyt kiszólitá. Fegyveres őnök vették körül, s visszavezették a vesztőhelyre, hol tudtára adták, hogy tévedés történt, a kegyelem nem őt illette, aztán végrehajtották a kegyetlen ítéletet.« A kegyelemmel való kegyetlenkedés hasonló megrázó eseteinek emléke az aradi tizenháromhoz is odakapcsolódhatott.

Alkalmat adhattak végül a késett kegyelem mondájának idekapcsolódásához bizonyos dinasztikus célzatú propaganda-hatások is, amelyek az uralkodó felelőségének elhárítását vagy enyhítését célozhatták. Haynau alakja a maga bestiális történelmi múltjával önként kínálkozott a bűnbak szerepére. Kézenfekvő volna az a feltevés is, hogy főként a kiegyezés után a véres eseményektől való fokozatos távolodásnak idején a közhangulatnak bizonyos megenyhülése mint Görgey, úgy az uralkodó iránt is önkéntelen bekövetkezhetett. Csakhogy éppen az aradi tizenhárom vértanú emléke a legfájóbb tövis a magyar paraszti tömegek emlékezetében s a paraszti hagyomány máig sem szűnik mérlegelni, mint hívta fejére Ferenc József a vértanuk igaztalan kiontott vérével a bosszúálló Nemezist. »Meg is verte az Isten a királyt érte, meghalt az egyetlen fia« — meséli I. Nagy József Aszalón (Au. IV. 61. Irányi L.). »No, de azt is megverte az

⁴⁵ *Tiszti Lajos* közlése az Aradi vértanuk albuma c. mű 140. l.

⁴⁶ V. ö. *Degré Alajos* id. mű 157. l.

Isten, egyetlen fia a maga kezétől halt meg,« — mondja Madarász Bálint Egerfarmoson (Bo. V. 86). »A jó Isten megbüntette Ferenc Józsefet, mert a vértanukért 13 ember halt meg a családjától,« — beszél Gujbán János Rakaczán (Bo. XXXV. 31. Szolnoky L.). Még érdekesebb, hogy Gacsályi Gáspár, a 85 éves fehérgyarmati parasztember ma is idézni tudja Erzsébet királynénak 1867-ben Horváth Mihályhoz intézett szavait:⁴⁷ »Erzsébet királyné mondta aztán, hogy ha lehetne, felkölténé halottaiból mind a 13 derék embert.« (Luby M.) A magyarság megkínzott tömegeinek hangulatát mindenképen helyesen tükrözteti ez a kijelentés: az uralkodónak élete fogytáig bírköznie kellett a vértanuk felejthetetlen emlékével. Így inkább bizonyos külső, propaganda-jellegű ráhatás, mintsem az uralkodó szerepének békülékenyebb megítélése magyarázhatja a kegyelmezési monda kialakulását; viszont a királyné idézett szavaihoz hasonló kijelentések kétségkívül támogathatták a propagandisztikus beállítás terjesztését, mintha az események nem a király tudtával és beleegyezésével, hanem engesztelődő hajlama ellenére történtek volna.

De mindezek a körülmények együttesen is csupán a hangulati alapot teremtik meg a kegyelmezési monda felbukkanásához. A monda maga a néphagyomány korábbi rétegeiben él, az önkényuralom, majd a kiegyezés kora készen veheti át a multból, amelyben ismételtelen olyan személyekkel kapcsolatban bukkan fel, akiket a nép rokonszenve kísér, akik azonban mostoha körülmények vagy a maguk hibája folytán mégis vesztőhelyen pusztulnak el.

Így Kecskemét vidékén a félelmes hírű kuruc vitéznek, Szűcs Istvánnak személyéhez kapcsolódik a vélekedés, hogy »tiltott tette« gyúlt hevességében —

'S midőn már a hóhér kezében elvérzett,

A 'késett kegyelem csak akkor érkezett.⁴⁸

Erdélyben Bánfy Dénes a monda hőse, akit Apafi Mihály Betlen várába zárat és halálra ítél, majd a néphit szerint kegyelemben részeltet; esküdt ellensége, Csáky László azonban az ítélettel lóhalálban nyargal Betlenbe s a kegyellemmel érkező hírnököt csak akkor ereszti be a várba, amikor már Bánfy feje porbahullt.⁴⁹ A szabadságharc körül és az önkényuralom éveiben e mondákat számos nagysikerű szépirodalmi alkotás, tudományos forráskiadvány népszerűsíti s így a tizenhárom vértanú személyéhez való kapcsolódásuk könnyen lehetségessé válhatott.⁵⁰ De késő lejegyzése ellenére réginek látszik a győri polgárok hagyománya is a főbíró fiáról, aki a céhmester leányának becsületét védelmezve kerül szerencsétlen véletlenek folytán a vesztőhelyre s apjának szórakozottsága miatt nem részesülhet kegyelemben, minthogy a főbíró az óraüteseket elvétí; akkor

⁴⁷ V. ö. *Márki Sándor*: Horváth Mihály. Bp. 1917.

⁴⁸ *Szokolay Hartó János*: Szabadalmas Kecskemét városának történet-irati ismertetése. Kecskemét 1846. 119—120. l.

⁴⁹ *Cserei Mihály* históriája, Kiadta *Kazinczy Gábor*. Bp. 1852. 78. l.

⁵⁰ V. ö. *Gálos Rezső* tanulmányait: Erdélyi Múzeum 1912; Uránia 1912; It. K. 1919—1920.

készítetteti a kétségbeesett apa az időt kétszeres ütéssel jelző új toronyórát.⁵¹ Az önkényuralom korának vonzódása hasonló tragikus eseményekhez kézenfekvő: e vonzalom alapja éppen a vérig sértett népi igazságérzet, porig alázott népi öntudat, amelyet a jogtiprás napról-napra ismétlődő élménye tart ébren s mintegy jelképesen foglal össze a tény, hogy a bosszút szomjazó rémuralom a szabadságharc legdicőségesebb hőseinek sem kegyelmezett. A korszak jól érti a halk célzások, a politikai allegóriák nyelvét — a cenzura arra készíti az önkényuralom korának emberét, hogy a sorok között is megtanuljon olvasni. Így magától értetődően következhetett be a mult átültetése a jelenbe. A fent idézett nagyvisnyói változathól a folyamat hasonló lezajlására következtethetünk: Csáky László szerepét, aki az Abafi kegyelemlevelével érkező futárt Betlen várából kizárja, Haynau veszi át, aki Ferenc József amnesztiáját hasonló cselvetéssel közömbösíti Aradon; Erzsébet királyné közvetítése pedig, aki tudvalevőleg csak évekkel az aradi kivégzések után lett az uralkodó felesége, Apaffiné hasonló ténykedését juttatja eszünkbe.

A hagyomány bomlása

A hagyomány sorsát nyomon kísérve figyelmet érdemel végül azoknak a nyilatkozatoknak a sem terjedelemben, sem tanulságában el nem hanyagolható csoportja, amelyek — a népi emlékezés még oly lelkes szenvedélyessége s a társadalmi vagy éppen hivatalos ráhatások mégannyi emlékeztetője ellenére — ma már az aradi hagyomány foszladozásáról tanuskodnak. A népelet egyes zárt szigetein élő, általában szerényebb értelmi készségű adatszolgáltatók vallomásaikkal a disszociálás e folyamatát is tanulságosan képviselik. E nyilatkozatok tanulsága szerint az események részletei népünk emlékezetében bizonyos szembeötlő törvényszerűséggel merülnek fokozatosan feledésbe: az adatszolgáltató hol a hely, hol a személyek, hol az okok, hol egyéb körülmények megjelölésében válik el a történelmileg hiteles valóságtól, mintegy szemenként pattintgatva szét a láncszemeket, amelyek az aradi hagyományt a történelmi emlékek hiteles rendjébe illesztették. A történelmi megkötöttségekből így kibontakozva csak bizonyos általános benyomás marad meg mindabból, ami Aradon történt: a történelem mondává formálódik, sőt olykor a babonák, hiedelmek, mesék színeivel elegyedik. A fejlődés végső útjai itt ma még beláthatatlanok: a hagyomány bomlásának mai fokán még egyaránt értelmezhető az olyanféle ellentétes tartalmú nyilatkozatok, mint például, hogy »Kossuth szegény szolgafiu volt« (Bo. XXV. 14. Irányi L.), vagy hogy »Kossuth Lajos vót a kirá«, sőt: »Kossuth volt a főkirályunk akkor, vagy micsoda« (No. XX. 37. Bakó F.; Be. III. 30.): Kossuth a jobbagység polgári szabadságjogaiért küzdő politikus és egy személyben a függetlenné lett ország kormányzója,

⁵¹ Győri Kalendárium 1942. 34. l.

az elhomályosuló emlékezet logikája szerint, egyaránt öltözhet a mesék pásztornak vagy királyának köntösébe: »Szegény szolgafiú volt. Egy Jánosi nevűvel szántottak. Éppen királyválasztás volt. A fiú 100 üsztöge fát bevágott a földbe. Akkor leszel király, mikor ez az üsztöge kihajt. Hát kihajtott. Ő lett, a Kossuth, király.« (Holló János 85 éves pásztor, Szalonna. Irányi L.)

Az aradi vértanuk sorsának efféle elvonatkoztatása a történelmi valóságtól az emlékezet különféle típusú kihagyásaival állott be.

Van rá eset, hogy az aradi vértanúk aradi mivolta megy feledésbe: »A tizenhárom vértanút Pesten akasztották«, vallja egy nyilatkozat (He. XX. 6) Batthyány Lajos kivégzési körülményeinek hatása alatt; »Világosnál akasztották fel azt a 13 vezetőjét a szabadságharcnak« (Csa. VIII. 168) bizonytalankodik a fegyverletételre emlékezve a másik; a harmadik pedig Jellasich futárjával, a Görgey által kivégeztetett Zichy Ödönnel téveszti össze a tizenhárom tábornokot: »Vót aztán a 13 vértanú. Meg kellett halni a szabadságért. Itt akasztották fel őket a Lórévben.« (Fe. I. 359. Dr. Nagy Sándor; Zichy Ö. halálának körülményeiről v. ö. még Fe. I. 433. és 436. Szolnoky L.) A helynek hasonló tévesztéséről a nőgrádmegyei Rimóc hagyományainak gyűjtője is hírt ad: »A harmadik vagy negyedik falu határában van egy Világosi puszta. Az adatközlők legnagyobb része úgy tudja, hogy ott ért véget a szabadságharc.« (No. XX. 7. Bakó F.)

A nyilatkozatok egy másik töredék csoportjánál a »tizenhármass« jelzőt váltják fel más számmegjelölések, a népi számmisztika kedvelt kifejezései: nem egyszer olvasunk a »tizenkét vértanú« aradi kivégeztetéséről (Ze. XXXII. 168.; He. V. 39. Bakó F.; Ba. LV. 17; So. XXI. 1.; Za. XI. 13.) s előfordul, hogy »hét tábornok« kivégzéséről beszél a nyilatkozó (Ve. XXVI. 39).

Elmosódnak olykor a kivégzésmódok is s régmúlt idők halálbüntetési formái szövődnek be az aradi hagyományba helyettük. »Aradon felgyújtották azokat, kik vezérei voltak a szabadságharcnak«, olvassuk az országos gyűjtés anyagában (Ba. LIX. 65. Orosz G.); »megvágták erüket és vérüket kiengedték a népért« (Pe. XXIV. 58.); »a vezéreket, akik nem akarták megadni magukat, csigázták« (Bo. II. 50.); »Kivégezték vagyis lefejezték a 13 tábornokot Aradon« (Ve. XXIX. 28. ifj. Süle S. és Ze. XXXIV. 55. Igaz M.); »mind a hétnek megvan a fája: Ahhó vótak kikötve vagy én nem tudom« (Ve. XXVI. 39.); »a 13 vértanút lófarkához kötötték, kínozták« (Au. IV. 8. Irányi L.); »az országos vezéreket felkoncoltatta az osztrák uralom« (He. XXV. 30.) Máglyahalál, halálos érmetszés, csigázás, lefejezés, kikötés, lófarkán-hurcoltatás, felkoncolás, — a régi nyers idők embertelen büntetésmódjai így kapcsolódnak sorra a nép ajkán a tizenhárom vértanú történetébe. Van, aki a tizenhárom tábornok öngyilkosságát véli tudni hasonló archaikus elképzeléssel: »mind a 13-an kardjukba dőltek« (Bo. IV. 10). A negyvennyolcas idők eseményeibe a régiségbe nyúló hasonló képzettársítások során sajátos archaikus színek, mondahangulatok lopakodnak. Az emlékezet tévedéseivel a száz év előtt történtek akaratlanul egy jóval távolabbi multba tolódnak át.

Nem kevésbé tanulságos a vértanúk történetének áthangolása a népelet véres szenzációit kamatoztató ponyvahistóriák, betyártörténetek és balladák hangnemébe. Mintha nem is tábornokok, a magyar történelem kiválóságai, az önvédelmi harc hadvezérei élnék át a börtön és veszthely szenvedéseit, hanem a népképzlet bűnügyi romantikájának hősei. A tábornokok betyárok módjára végzik; — hogy is ne elevenítenék fel a rémtörténetek emlékét. A menekülő Kossuth is az üldözött betyár alakjával olvad össze a nép képzeletében: »Mikor menekült, a kocsmá előtt megfordította a patkót a lován, hogy ne lássák meg, merre megy:« — mondja a 84 éves Rakoczi János. (Alsógagy, Abauj m. Irányi Lujza gyűjtése. (Néprajzi Múzeum E A 2112/288). Idegtépő históriák szövődnek hát az aradi gyásznapok eseményeihez. »A tizenhárom aradi közül egy nő is volt egy gyerekkel. Az asszonyt falakasztották, a gyermeket megfojtották« (Bé. XVI. 9. Krausz Z.). »Egyik tábornoknak a lánya mérget vitt be a keble alatt és reggelre az apját holtan találták« (Ze. XXX. 19. Juhár L.). »Egyik vértanunak a felesége mielőtt kivégezték volna az urát, becsempészett a börtönbe egy kicsike párnát a feje alá. Abba egy kis tör volt belerejtve. A vállába szúrta minden szisszenés nélkül. Mikor észrevették, már el is vérzett. Föllökték egy rossz kordéra, kivítették és bár halott volt már, föbelőtték« (Bo. XXIX. 30. Fejes Zs. és J.). Az utóbbi történetek átkapcsolódása a tizenhárom tábornok személyéhez nyilván a rokon sorsú Batthyány Lajos pesti raboskodásának és kivégeztetésének megrázó körülményei alapján történik.

Batthyány Lajos kivégzését is számos népszerű kiadvány ábrázolja.

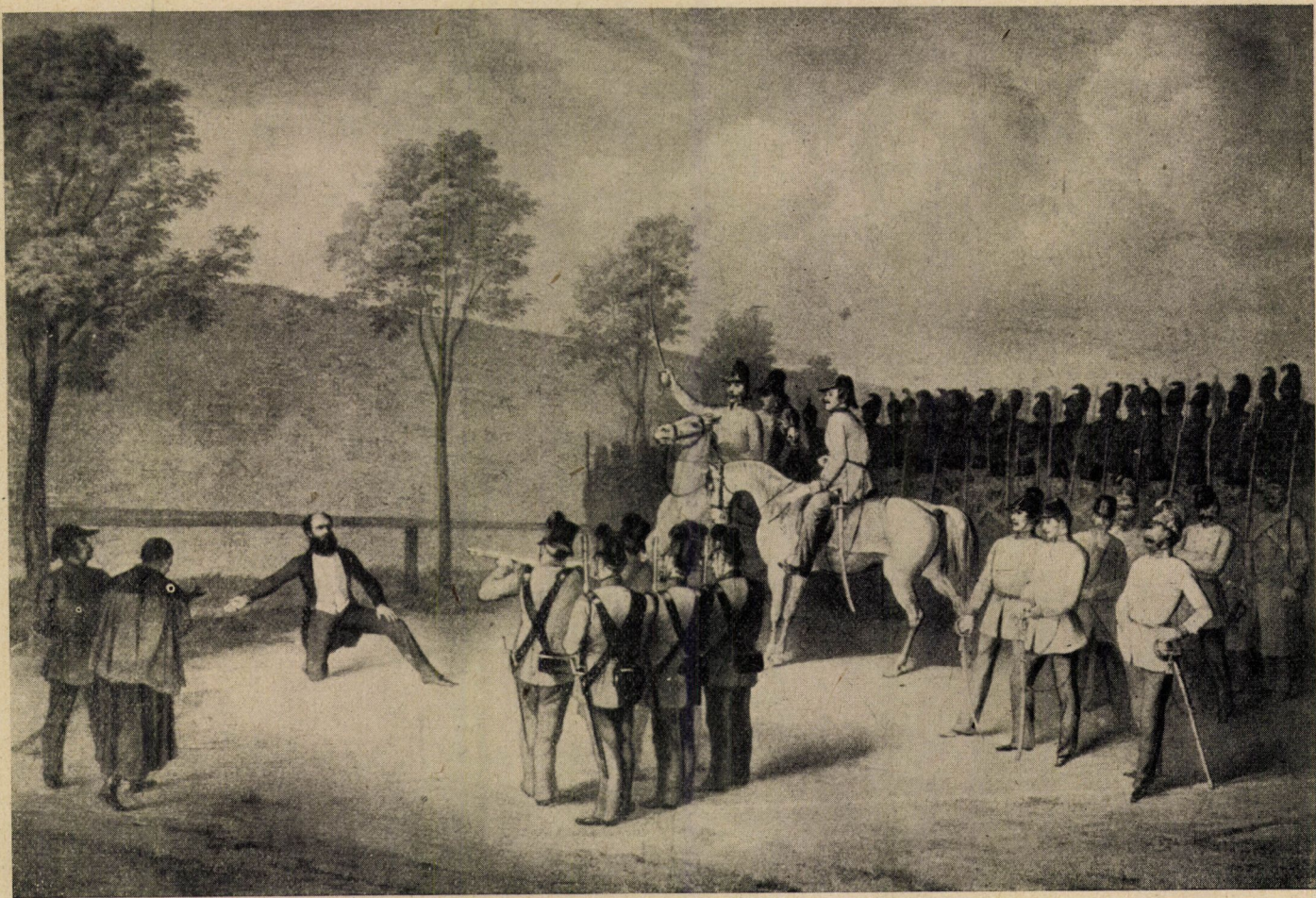
a) Kovács Lajos rajza után: »Gróf Batthyány Lajos kivégeztetése. Hinrichtung des Grafen Ludwig Batthyány. L'exécution du comte Louis Batthyán. The execution of the Count Lewis Batthyány.« Lithogr. Noeli Louis Parisban. 595 x 460 mm. Magyar Történeti Múzeum Történeti Képcsarnoka. T. 2682. lelt. sz. (30. kép.)

b) Rendkívül népszerű a Jankó János színes olajképéről készült olajnyomat is, amely Méhner Vilmos kiadása. (31. kép.) Megvan a kiskunfélegyházi Kiskun Múzeumban.

Batthyány Lajos népi ábrázolásai közül kiemelkedik az Országos Néprajzi Múzeum egyik ismeretlen eredetű törött botjának domború faragása, kifejezésteljségével a történelmi tárgyú népi ábrázolóművészetnek egyik kiemelkedően szép alkotása. (29. kép.)

Maga Batthyány a hagyományban hasonlóképen e népi rémromantika köntösébe öltözik. »A 13 vértanút Pesten akasztották« meséli a hetvenöt éves Ziska József Veresmarton (He. XX. 6.). »Patán vót egy méltóságos úr és ahó jött egy levél. Befogatott a kocssal. A ló kapart, nem akart elindulni. A kocsis aszonta, ne menjünk, baj lesz! De ő csak ment. Pesten megálltak egy kocsmá előtt és bement a kocsmába (az úr). Nem jött ki. Akkor a kocsis bement megnézni, hol van. Aszonták neki, megismeri-e? Aszonta, igen. És

30. Kovács Lajos: Batthyány Lajos kivégeztetése. (Könyomat. Páris)

már ott vót, lógott a nyelve (az úrnak). Most eszembe jutott. Gróf Batthyány vót.« A fejlődésnek ezen a fokán még a népi hiedelemvilág és a népmese csodáinak szikrázása is felismerszik a szerteágazó aradi hagyományon a sorsérvő, balsejtelmű, gazdáját vészjellel intő ló motívumában.

Nem ritka jelenség az sem, hogy a képzettársítás szeszélyei régebbi korok hasonlóan időtlenné lett emlékeivel fűzik össze a negyvennyolcas benyomásokat. Vajjon e folyamat során e régebbi benyomások szívódnak-e föl a negyvennyolcas hagyományba, mint a népi emlékezés nagy központi jelentőségű élménykörébe, vagy megfordítva: a sok évszázados múlt emlékeinek vonzásában válik-e múlttá a jelen, történelemmé a szabadságharcos hagyomány — nehéz volna eldönteni. Az első föltevés mellett főleg a szabadságharcos vonatkozásoknak a történelmi közelségből (de természetesen az országos gyűjtés természetéből is) következő sűrűbb előfordulásai érvelnek: e nyilatkozatokban a negyvennyolcas emlék jelenléte szabályszerű, míg a régebbi benyomások, a tatár, török, kuruc, labanc idők vagy akár még korábbi századok emléke szórványos és vallomásról vallomásra változik. Az utóbbi feltevés, a jelen multtá alakulásának feltételezése mellett bizonyít viszont, hogy e disszociációk végeredményben mégis csak a feledés tünetei, velük a hagyománynak a negyvennyolcas eseményekkel való összefüggései lazulnak meg, a szabadságharcos idők benyomásai mosódnak általános történelmi emlékekké. Mintha a népképzet a multnak egyetlen közös síkjára vetítene rá mindent, ami a régiség szétbomlott emlékeiből még fennmaradt! »Vérszerződést csináltak, oszt nem atták meg magukat«, mesélik sorjában a nyilatkozatok (He. V. 39. Bakó F.). »A tizenhárom aradi vértanu szét akarta osztani egymás közt az országot, hogy mint régen, legyenek várurak« (Bo. XI. 27. Igaz M.). »Az aradi 13 vértanu pap vót. Nem akarták a katolikus hitüket megtagadni s azért ölték meg őket« (Bo. XXVII. 9. Szolnoky L.). »A törökök harcoltak itt a tatárokkal, a Muhi pusztáig voltak kikergetve. Akkor rakták le Világosnál a fegyvert. Egyszerre volt ez, egy csata volt.« (Bo. XXXVI. 3. Igaz M.). »Alighanem a kutyafejű tatárokkal voltak szemben. A kutyafejű tatároknak az adorjáni határban van egy ágyúfüdületjük csinálva. Van egy út is, amit »Tatárok útjának« mondanak.« (Ve. V. 54. Lőrincze L.-né.) »Görgey kénytelen volt letenni a fegyvert. A törököket hozták ellenünk. Nem áruló volt Görgey.« (He. XXXIII. 106.) »Görgey tán erdélyi fejedelem volt. Világosnál nem tudom ki rakta le a fegyvert« (Sop. V. 36.) »Háború volt akkor is, ha jól tudom, a labancokkal harcoltak a magyarok, de még a törököknek is volt valami szerepe, ha jól emlékszem. Nem, a törökök később voltak« (Au. XIV. 52). A gondolkozásnak ugyanazt a típusát érjük tetten ezekben a nyilatkozatokban, mint amely egyebütt Mátyás királyt állítja a szabadságmozgalom középpontjába: »Mátyás királl-e vagy mellik töröte el a robotot, nem tom biztossan.« (Ba. XVII. 10.) Mindezekben az esetekben a hagyományból fennmaradt emlék-töredékeket egy idővonalatkozásoktól mentes

31. Jankó János festményének olajnyomata : Batthyány Lajos kivégzése

szférában, történelmi kereteket nem ismerő »múltban« helyezi el a néphagyomány hasonló koruk-vesztett hagyományelemek társaságában.

Az idővonalatkozásoknak hasonló elmosódása korántsem ismeretlen jelenség a néphagyomány fejlődéstörténetében. Ami a családi szájhagyomány kronológiáján kívül esik, az a paraszti emlékezésben könnyen belemosódik a régiségnek időhatárokat nem ismerő általánosságába, egybeszövődve a legkülönbözőbb korszakok emlékanyagából esetlegesen összeálló, történelmi elhatárolást többé nem ismerő hagyományelemekkel. Ilyenféle jelenségekre bőven találunk utalást főként a mondakutatás újabb irodalmában.⁵²

Hagyomány és politika

Hiteles tisztaságában vagy dominánsokba sűrítve, kiegészüléseivel és bomlásának jellemző törvényszerűségeivel így körvonalazódik a szemlélő előtt a Világoshoz és Aradhoz kapcsolódó néphagyomány. A maga teljességében szemlélve az emlékek változatos és gazdag anyagát, lehetetlen a kérdést fel nem vetnünk: mi a politikai jelentősége a bukáshoz fűződő emlékek e szövevényének, mennyiben bizonyult a hagyomány aktív társadalomformáló erőnek százéves multja folyamán? Az újabb szovjet néprajzi szemlélet szerint »a népköltészet nemcsak mint egy kor 'terméke' jelenik meg, mint egy adott társadalmi, gazdasági rend szülöttje, hanem mint 'tényező' azt a feladatot tűzi elének, hogy feltárjuk a népköltészetnek a társadalom fejlődésében játszott aktív szerepét, megértsük és értékelni tudjuk visszahatását az életre: mennyire volt s ma mennyire haladó, forradalmasító erő, hogyan segített a nép harcában fejlődésének különböző szakaszaiban.«⁵³ A negyvennyolcas vonatkozású néphagyományok politikai jelentősége valóban aligha vitatható. Ha nem is túlozhatjuk az idevágó emlékek tömegmozgósító hatását, kétségtelen, hogy a hagyományt népünk politikai jelentőségében fogta fel, a parasztság életében a szabadságharcra vonatkozó tárgyi és folklór-anyag mint politikai tudatformáló erő kamatozott. Úgy véljük, az innen adódó problémák helyes megközelítése csak történelmi alapszemponatok szerint, a fejlődést szoros figyelemmel kísérve lehetséges. Az a függetlenségi ideológia, a nemzeti szabadságnak az a lelkes óhajtása, amely a világosi és aradi hagyományban kifejezésre jut, korról-korra változó mértékben időszerű a szerint, amint az ország függetlenségének ügye kedvezőbben vagy kedvezőtlenebbül alakul.

A szabadságharcot megelőző időkben ismételten hírt adnak az egykorú megfigyelők a népköltészet szövegeinek és dallamainak gazdag burjánzásáról.⁵⁴

⁵² V. ö. *Zaunert, Paul* id. mű 322. l.; *Peuckert, Will—Erich* id. mű 99—131. l.

⁵³ V. ö. A. M. Астахова tanulmányát az Известия Академии Наук С.С.С.Р. 1951. 533—546. l.

⁵⁴ *Kodály Zoltán*: Magyar zenei folklóre 110 év előtt. Magyarástudomány II. k. 381. és 390. l.

Így Mindszenty Dániel 1832-ben jellemző sorokat ír arról a »természeti költőtehetségről«, amely népünket jellemzi: »Tapasztalásbul tudom, majd nem hihetetlen könnyűséggel csinál a' paraszt leány vagy legény akármirül egy pár strófát. Több izben tanuja valék illy hangászi vagy is inkább költői ügyességnek, midőn munka közben, mint valami tudományos gyülekezetben verseket kohogtattak a' dolgozók, 's egyszersmind szabályos nótát is alkalmaztattak rímjeikhez.« Egyazon évben kelt Udvardy János feljegyzése is a népi dallamok életéről: »össze danolnak mindent, a'mi csak azon mértékre ráillik. Ez az oka, hogy nem mindenütt minden danlot (sic!) egy nótára danolnak, hanem egy helyen egy, máshol más nótára, úgy, hogy az egyenlő mértékű verseknek nótái úgy szólván közösek.« A szabadságharc népköltészetének létrejöttében elsősorban ezeket a voltaképen minden népköltészetre jellemző technikai törvényszerűségeket: a szövegeképződés és dallamcsere könnyedségét kell szem előtt tartanunk.

Történeti multját vizsgálva ugyanis az a gazdag népköltészeti anyag, amely a szabadságharchoz kapcsolódik, lényegében a magyar folklór régi állományának az időszerű nemzeti feladat szolgálatába való állításáról, a régi magyar néphagyománynak új harcra mozgósításáról beszél. Régi szövegekbe szívódnak fel ekkor a függetlenségi küzdelem időszerű motívumai — új nevek, fogalmak, eszmék, új ideológia és terminológia váltja fel a szokásos törvényszerűséggel a régit. De új szövegek is bőven teremnek a népköltészet dallamképleteihez igazodva, vagy népszerű műzenei alkotások dallamához tapadva, mintegy aktualizálva azt, ami a hagyományban és paraszti tulajdonná formálva, ami a műzene körében arra alkalmasnak látszott. A nagy ügryhöz méltó lelemény, ötletgazdagság, találékonyág formálja át és népszerűsíti negyvennyolcas megfogalmazásában folklórhagyományunk tisztos hányadát, hogy a ma társadalmi, politikai, katonai céljainak szolgálatára indítson s a költészet és zene ősi paraszti módjaival és eszközeivel a tömegek lelkesebb részvételét biztosítsa a nagy népi mozgalom egyes soronlevő feladatainak teljesítésében. A negyvennyolcas vonatkozású hagyomány jelentős része is régi folklórállományunk korszerű átdolgozásának köszöni létét. E folyamat szerves tartozékaként jönnek létre a Világossal, Araddal kapcsolatos népköltészeti alkotások is, mint a harc végső tragikus szakaszának emlékei. Az egyes szövegek és dallamok történelmi elemzése túlnyomórészt a régebbi néphagyomány elemeinek olynemű korszerűsítéseit igazolja ezekben a tárgykörökben is, mint a szabadságharc folklórkészlete körében általában. Idéztük fentebb Damjanich nótáját, amelynek romantikusan fellengző szövegét Pálóczi Horváth Ádám Napoleon korához kapcsolt »Magyar Marssának« dallamára, e ma is számos változatban élő népszerű nótára alkotta meg az ismeretlen versíró. De ugyanez a szövegünk, mint Elefánti Sándor gyűjtése alapján megállapítható, más dallammal él Debrecenben⁵⁵ és Kiss Lajos szerint ismét más továbbival a szlavóniai magyar népcsoportok

⁵⁵ *Volly István*: Verik a rézdobot. Bp. 1947. 34—36. l.

ajkán.⁵⁶ A rendkívül népszerű világosi népdalt : »Honnan jössz te oly leverten jó pajtás? « — a dallamok még változatosabb sorához kapcsolja a különböző magyar tájak parasztsága. Gyergyócsomafalván Bartók Béla gyűjtésének tanúsága szerint egy régi ballada nótájára éneklük; Káldy két Nyizsnyai-dallammal szövi egybe szövegét, de további dallamára is utal; Csíkgyimesen Vikár Béla ismét más dallammal gyűjtötte.⁵⁷ A politikai időszerűség tehát vonzóvá teszi a szövegeket, amelyek majd egyik, majd másik hagyományos paraszti vagy népszerű műzenei dallamhoz kapcsolódtak népünk ajkán. Parasztságunk használatában így kapnak politikai hangsúlyt, korszerű mai értelmet a zenei néphagyomány egyes elemei is. E mellett természetesen új szövegeket és új dallamokat is teremt a nagy események sorában kialakuló új mondanivaló, amelyek jóval lazábban kapcsolódnak a hagyományhoz.

Mi a világosi és aradi néphagyomány szorosabb politikai mondanivalója ?

A csatavesztés után, az önkényuralom két évtizedén át a világosi és aradi emlékműnek elsődleges politikai hivatása annak az eszmei örökségnek továbbhagyományozása volt, amelynek védelmében Világosnál zászlónk lehanyatlott, annak az ellenségnek megbélyegzése, amely bosszúból Aradnál a nemzet legjobbjait oly szégyenletes halállal pusztította el. Az idevágó népköltészet az önkényuralom legsötétebb terror-cselekményeinek emlékét tartja ébren; de egyben visszhangja annak a nemzeti visszahatásnak is, amellyel társadalmunk a terrorra felelt. Az időszerű szövegeknek nemcsak alkotói, hanem előadói, éneklői is közösséget vállalnak a függetlenség ügyével, a szabadság vértanuival. Sajátos földalatti folklórt alakítanak ki, amely a hamu alatt izzó parázshoz hasonló : a visszafojtott paraszti indulatokat éleszti, a függetlenségi harc jelentőségét domborítja ki, az ellenség hitványságával szemben a kivégzettek emberi nagyságát hirdeti. Ez a költészet a dac, a hatalommal való ellenkezés, a nemzeti ellenállás kifejezője és ébrentartója egyben. S éppen ezért a besúgókra épült kormányzati rendszer nem szűnik meg üldözni és tilalmazni. Hogy az önkényuralom hazai viszonyai közt mennyi politikai energia sűrűsödik össze az idevágó alkotásokban, éppen az ellenség tiltó rendelkezései, megtorló intézkedései igazolják. Ez a költészet az ország legkegyetlenebb elnémítottságában mert szólni, a hatalom ellentmondást legkevésbé tűrő elvakultsága idején mert tiltakozni. Virtussá lett falun az idevágó alkotások dalolása, emlegetése, az a sajátos magatartás, amelyet a szállóigévé lett politikai elv határoz meg : »nem enged a negyvennyolcból«. Az öldökléssel, pandurral, fegyházzal, sorozással, adószedéssel, idegen hivatalnokokkal és gúzsbakötő tilalmi intéz-

⁵⁶ Országos Néprajzi Múzeum E. A. 1020 lelt. sz.

⁵⁷ *Rajeczky Benjamin* : A népzenei gyűjtemény 48-as dallamai c. kézirat tanulmányának adatai. Átengedésükért a szerzőnek ezúton mondok köszönetet. Bartók gyűjtését közli *Mathia Károly* : Negyvennyolcas dallamok. Bp. 1948. 28. l. (Országos Néprajzi Múzeum M. H. 1047. lelt. sz.); Káldy dallamai id. mű. 34—35. sz. alatt; Vikár gyűjtése az Országos Néprajzi Múzeumban M. H. 535/a lelt. sz. alatt.

kedésekkel megterhelt nép föld alá kényszerülten, a közélet lehetőségeitől megfosztva, a családi élet egyszerűbb alkalmaira utaltan is e folklóranyagban tüntet a reakció kormányzati rendszere ellen.

Az évtizedes elnémitottság egykori nyomott hangulatának emléke ma is vissza-visszazeng népünk lelkében. A multat idézgető adatszolgáltatók előadásának sajátos hangulatteljességét a kényszerű hallgatásnak hosszú korszaka magyarázza, amikor börtön várt azokra, akik a legfontosabbat: a negyvennyolchoz való szenvedélyes hűséget kifejezésre juttatták. »1848—49-ben 10—11 éves koromban már igen sok olyan dalt hallottam és őriztem meg, melyeknek eléneklése az 50-es években szigorúan tiltva volt,« — állapítja meg a régebbi kutató.⁵⁸ A tilalom emléke ma is élénken él népünk emlékezetében. »Ezért becsukták az embert,« mondja a kalocsai 83 éves Berta Somogyi Antal egy politikai vonatkozású nótáról (Pe. XXIII. 35. Solymos E.); »fijatal koromba vendéglőben éneköltem, oszt odagyütt egy úr oszt aszongya: Fijatal embör, eszt ne danója, mert mingyá lössz magának valami, ami neköm nem lössz. Hát így vót, mer a németök ügön haraguttak ezér a nótáér«. A bácsbokodi 86 éves Noszkó József hasonlóan vall (B. B. II. 5. Aukner T.): »Még emlékszem, gyermekkoromban apám mindig mondta, hogy vigyázni kell, mert az osztrák még most is keres embereket.« A vékényi 82 éves Gál Mihály előadása is párhuzamos a fentebbiekkel (Ba. LVIII. 6. Gábriel A.): »Október hatodikán mindig tudták, hogy a tizenhárom vértanu napja van, de a német egy szót se engedett róla. Nagyon figyelték utána az embert.« A tilalmazottság így azt a sajátos érzelmi mellékszöveget fejleszti ki parasztságunknál, amellyel a negyvennyolcas idők felidézése régebbi nemzedékeinknél együttjár. Egy ponyvairatunk az aradi kivégzésekre emlékezve így jellemzi a visszafojtott fájdalom e korszakát:

Soká nevöket sem szabad volt említüni
És sötét éjúkre világot derítüni
Porlottak feledve mohosult sírjokban,
Oh de hány könyű folyt érettük titokban,
Hány átok mondatott gyilkosaik felett,
Míg a szegény haza rettentőn szenvedett.⁵⁹

Ezek a nyilatkozatok mindenben alátámasztják azt a megvilágítást, amelyet az aradi vértanúk nótájáról Volly Istvánnál olvasunk: »Sokan leírták a dalt, rejtegették és dalolták — s ez éppen nem volt veszélytelen akkor.«⁶⁰

A hagyomány politikai jelentőségére utal továbbá az a körülmény is, hogy éppen a szabadabbá lett magyar nép legyőzetésének eseményei, amelyeknek

⁵⁸ Káldy Gyula: Az 1831—1861 években keletkezett magyar történeti énekekről és indulókról, Bp. 1895. 5. l.

⁵⁹ V. ö. Az aradi gyásznapi c. id. füzet 7. l.

⁶⁰ Volly id. mű 36. l.

emlegetését az önkényuralom tilalmazta, voltak bizonyos korszakban a nyelvoldogató, óvatosságot, gátakat félrevető paraszti poharazgatásoknak központi beszéd tárgyai. »Az aradi tizenháromat is folyton éltették, másról sem szólt a vita, ha egy kicsit pityókások voltak«, mondja a régiekre emlékező adatszolgáltató (Sop. I. 19. Solymos E.). Nóta is volt a tizenháromról, állapítja meg egy Pest megyei nyilatkozat és hozzáteszi: »Vót egy kovács, ha berugott, mindig azt danóta, de má én se tudom« (Pe. XXIV. 24. Solymos E.). Az aradi nótára vonatkozik a kalocsai Berta Somogyi Antal idézett vallomása is — »vendéglőben énekeltem.« Szabolcs és Szatmár megye falvaiban nemcsak a férfimulatozásoknak, de a lakodalmaknak is egyik kiemelkedő mozzanata volt a legutóbbi időkig a tizenhárom tábornok elpusztításáról szóló nóta énekelgetése, jöllehet a véres esemény hangulata szögesen ellenkeznék az ilyen alkalmak természetes vidámságával.⁶¹ Egy gyűjtő a világosi nótáról jegyzi le a jellemző vallomást: »Az édesanyám apja meg az anyám énekeltek a disznótorban« (Pe. XLIV. 77). Egy különösen idős (95 éves) adatszolgáltató szerint: »a 80-as években ha középkorú emberek kissé ittasak voltak, danultak: Majd hoz Kossuth sapkát« (Bi. IX. 25). Ugyanerről a dalról említi egy 70 éves vendéglős: »Akkor még tilos nóta volt. Mikor berugtak, akkor dalolták. Jöttek a keceli gazdák, elzavartak borért. Akkor addig a Kossuth-nóta ment, mert haragudtak a németre« (Pe. XLVI. 6.) Volly István az aradi vértanuk nótájáról ugyancsak feljegyzi, hogy »dalolták... a kocsmában is, de akkor is sírtak felette.«⁶² A hagyomány elemzője számára önként adódik a következtetés: népünket 48-hoz való ragaszkodásában jelentős mértékben éppen a reakció rémuralma edzette meg s a kényszerű némaság e korszakának köszönheti a hagyomány sajátos érzelmi telítettségét, gazdag hangulati tartalmát. A hagyomány fennmaradása az ellenséges korviszonyok között pedig egyedül csak a szabadságharcot vállaló és értékelő közösség kebelében lehetséges, amely lényegében a harcot a fegyverletétel után is továbbvívja új fegyvereivel. Ilyen fegyverül a fegyvertelenség új állapotában éppen a nagy idők emlékének ápolása, a hagyományban kifejezett szabadságharcos ideológia kínálkozott.

A kiegyezést követő korszakban, a közjogi küzdelmek idején a világosi és aradi néphagyomány politikai jelentőségében megváltozik. A hagyomány ekkor tör utat a szélesebb nyilvánosság felé: ekkor tűnik fel a Batári-féle szerkezet továbbfejlesztésével, Szabó Antal füzetével s talán egyéb hasonló jellegű kiadványokkal a ponyva nyilvánossága előtt s a március 15.-i, de főként az október 6.-i ünnepélyek műsorán is mind szokványosabban jelentkezik. Baján az aradi vértanuk nótáját Volly szerint »régente okt. 6.-án a 48-as emléksobornál dalolták«⁶³; s a nóta a 48-as országos gyűjtés feljegyzéseiből sejt-

⁶¹ K. Kovács László szíves közlése.

⁶² Volly id. mű 36. l.

⁶³ Volly idi mű 36. l.

hetően helyet kaphatott az iskolákban is. Káldy Gyula ismert füzete: A szabadságharc dalai és indulói. (Bp. é. n. 1895) tudományos értékű kísérletet is tesz e napfényre bukkanó folklóranyag zenei jelentőségének felmérésére, bár műve inkább az értelmiség, mint a parasztság negyvennyolcas hagyományaira támaszkodik: »több olyanokat, amelyeknek versét más, régebbi népdalokra énekelték — mint zenei tekintetben csekély fontossággal bírókat — ezúttal mellőztem« — olvassuk idevágó elvi jelentőségű nyilatkozatában.⁶⁴ Ha korábban a rejtett propaganda-anyag szerepét tölti be a néphagyomány, most a közjogi küzdelmek csatározásaiban a legszélesebb nyilvánosságot is jól megmozgató demonstrációs eszköz: a dualizmus korában különösen alkalmas a függetlenségi álláspont tüntető kinyilvánítására. A kiegyezés enyhültebb légkörében a helyzet más: a hagyomány harci lobogó, amely alatt a magyarság tömegei nyíltan sorakoznak fel a nemzet érdekeiért folyó politikai viaskodásokra. Az eszme ébrentartása helyett az eszme propagatív szétszórása az a feladat, amelyet a hagyomány a maga roppant elevenségében teljesít.

A néphagyomány e demonstratív alkalmazása korántsem merő külsőség; ez éppen a hagyomány világosi és aradi vonatkozásaiból következik. Az idevágó emlékek mindenkor egy rendezetlen elszámolással állítják szembe a parasztságot és az egész nemzetet, amely jogos követeléseink tudatának ébrentartására mindennél jobban alkalmas. Egy ország legföltettebb kincsének: függetlenségének semmivé válása a csatamezőn, egy nép rajongó lelkesedéssel ünnepelt hőseinek elpusztítása közönséges gonosztevők módjára: e tények mérlegelése a megsértett jog, a megcsúfolt igazság elégtételt követelő szenvedélyével szükségszerűen tölti el a sérelmekben érdekelt szemlélőt. Hogy az eseményeket parasztságunk ma is hasonlóan értelmezi, a világosi és főként az aradi hagyomány propagatív jelentőségének világos bizonyítéka.

Miért kellett a tizenhárom tábornoknak hóhérkézen elpusztulnia, — a kérdésre parasztságunk ma is világos látással, a szabadság és önkény, az igazság és igazságtalanság dialektikus szembeállításával válaszol. »A szabadságért szenvedtek« (Ha. X. 19.) halljuk a jellemző nyilatkozatokat. »A szabadságot akarták« (Pe. XV. 265. Gönyei S.), »el akarták érní a magyar szabadságot« (Za. IV. 53. Vajkai A.), »inkább a halált választották, mint a megalázkodást« (He. XVII. 5.), »inkább meghaltak, minthogy megadják magukat« (Ve. XIX. 25), »mert ezek igazságtudó emberek voltak, az igazságot keresték« (Ze. XXXII. 91. Igaz M.), »a magyar ügy igazságos volt. . . Azt védelmezték a vértanúk« (Gy. VI. 7. Nagy Dezső) s így a szabadság ügyének szolgálatában »az igazságért kellett nekik meg

⁶⁴ Id. mű 4. l. A százéves használat során természetesen a hagyomány értelme sokszor el is mosódik, az események emlegetése a felületes politizálások folytán eredeti tartalmában elhomályosul. Mikszáth éles szemmel figyel meg Beszterce ostroma c. regényének egyik helyén, mennyire jellegzetes vezértémája a borközi politizálásoknak a 13 vértanú sorsának mérlegelése: »teljes paritás csak akkor lenne, ha »azok« is felakaszthatnának tizenhárom tábornokot a magukéból,« állapítja meg a regényben iddógálás közben a bolondos Pongrácz István. (Bp. 1913. 2. kiadás 287 l.)

halni« (Jnsz. XVII. 110. Hochstrasser P.) stb. Az országos egyöntetűséggel megnyilatkozó feleletek e dialektikába foglalják bele a magyarok és osztrákok, a nép és a király szembenállását is. Mint a népi nyilatkozatok hirdetik, »az aradi 13 meghalt, mert megmaradtak örökös magyarnak« (Borsodszemere, Vas Kovács István, 80 éves szavai. Fejes Zs. és J.); »igazi magyar emberek voltak, a békeszerződést nem írták alá, azután mind fölakasztották« (Za. XXIX. 6. H. Bede P.); »azért végezték ki őket, mer megkérdezték, hogy állnak-e a némethez, vagy nem. Azok meg nem álltak« (Be. V. 58. Babus J.); »az osztrák uralom alól akartak minket felszabadítani« (Jnsz. XVII. 118. Hochstrasser P.); »nem akartak az osztrák törvénybe állani« (Som. XIV. 62. Belényessy M.); »azt mondták, mi élünk, halunk, de az osztráknak nem szolgálunk« (Bé. IV. 31. ifj. Ligeti L.); »nem hajoltak meg a német törvényeknek meg Ferenc Jóskának« (Za. XVI. 89. Kerecsényi E.); »nem akarták állani, amit Ferenc József akart« (Bo. XXIII. 46. Igaz M.); »nem akartak a királynak engedelmeskedni« (Pe. XXXIV. 13. Varró I.) »nem volt hajlandó fölesküdni a királyra« (Jnsz. III. 97. Hochstrasser P.) A hagyományos népi felfogás megbélyegzi a tizenhárom tábornok kivégzőit: ártatlanoknak látja őket, az esztelen bosszú művének halálukat. »Nem lett volna szabad, mert hát a hazájukat védték ugye és katonák voltak« (He. XXX. 267. Nagy Dezső és Német S.); »ártatlanul haltak véleményem szerint; mártírhálált haltak a hazáért« (Pe. XX. 133. Juhár L.), az ítélet »nem volt jogos, ők is csak a hazájukat védték« (Csa. IV. 10.); »azoknak is meg kellett halni a semmiért« (Ze. XXXII. 168. Igaz M.); »nem elég bosszú volt a?« (Ze. IX. 65) — Így sorakoznak fel az egyértelmű válaszok a rémuralom vértanúinak sorsáról. E válaszok népünk lényeglátó készségét igazolják az aradi eseményekkel kapcsolatban. A hagyomány hasonló realizmusa — száz esztendő távlatában lejátszódó események végső indítékaival kapcsolatban: szinte példátlanul látszó jelenség, ha csak fontolóra nem vesszük az ország közjogi alaphelyzetének viszonylagos változatlanságát 1918-ig s azt a gondozást, amelyben 1867 óta a társadalom s részben az állami szervek a vértanúk kultuszát részesítették.

Úgy véljük, nem is a hagyomány történelmi hitelű anyaga, hanem foszladozó, végsőkig egyszerűsödött és disszociált rétege szemlélteti a legvilágosabban a százéves fejlődés legfontosabb eredményét. Multunk lényege, történelmünk végső értelme népi hagyományainkban körvonalazódik itt előttünk: a honfoglalók, Mátyás király, a szabadság, az igazság, a nép ügye örökkön tartó harcban kutyafejű tatárral, törökkel, labanccal, árulókkal; vértanúink e harc vértanúi. E végső következtetéseink latolgatása során pedig csak megerősödünk abban az alaphelyzetünkben, hogy Világosnál, Aradnál, a reakció rémuralmának megpróbáltatásai között szerzett megrázó élményeink népünk szabadságvágyának rendkívüli feszítő erejű ösztönzőiként élnek és hatnak a letűnt száz esztendő folyamán; s ha a megpróbáltatások napjaiban a legyőzött nemzet alá is bukott, de föltámadt a nép.